

HAZAR KAĞANLIĞINDA HRİSTİYANLIK

Oğulcan CANIAĞIR*
Emin KIRKIL**

ÖZ

Hazar Kağanlığı, çeşitli inanç gruplarının bir arada bulunduğu çok dinli bir toplumsal yapıya sahipti. İslam kaynakları genellikle İslam ve Musevilik üzerinde durmasına karşın, Musevilik halk arasında geniş bir taban bulmadığı; İslam'ın ardından Hristiyanlığın Hazar ülkesinde en büyük ikinci cemaate sahip olduğu anlaşılmaktadır. Buna karşılık Hazar ülkesindeki Hristiyanlığın tarihsel gelişimi, Bizans kaynaklarının İslâm kaynakları gibi derli toplu bilgi sunmaması nedeniyle, uzun süre Hazarların dinî yapısına ilişkin yapılan araştırmalarda ihmal edilmiştir. Bu çalışma, Hazar topraklarında ve Hazarlar arasında Hristiyanlığın yayılışını ele almakta; din değiştirmede etkili olan misyonerlik faaliyetleri, evlilikler, savaşlar ve karşılıklı göçlerin belirleyici rolünü tartışmaktadır. Erken dönem Kafkas krallıklarının misyonerlik faaliyetlerini takiben, 775 sonrası Bizans'ı misyonerlik faaliyetlerine yönelten ikonoklazm hareketleri ve Frank misyonerlerin Bizans politikalarına etkisi de değerlendirilmiştir. Aziz Konstantin'in Hazar misyonu ile Cherson merkezli kilise faaliyetlerinin yanı sıra, karşılıklı göçler ve ticari ilişkiler sonucunda gelişen temasların, Hristiyanlığın Hazar ülkesinde yayılması ve yerleşmesinde önemli etkenler olduğu görülmektedir. Buna ek olarak, evlilik temelli din değiştirmeler ile sürgünlerin yol açtığı etkileşimler de değerlendirilmiştir. Sonuç olarak, bu makale Hazar-Bizans dinî etkileşimlerini yeniden yorumlayarak Hazar ülkesindeki Hristiyanlık inancının tarihsel gelişimini ele almayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hristiyanlık, Hazar, Bizans kaynakları, Din değiştirme, Misyonerlik, Hazar-Bizans ilişkileri

CHRISTIANITY IN THE KHAZAR KHAGANATE

ABSTRACT

The Khazar Khaganate possessed a multi-religious structure that encompassed different beliefs. Although Islamic sources generally focus on Islam and Judaism, it is understood that Judaism did not find a broad base among the people; after Islam, Christianity was the second largest community in the Khazar land. On the other hand, the historical development of Christianity in the Khazar land was long neglected in studies on the religion of the Khazars, due to the fact that Byzantine sources did not present systematic and comprehensive information as Islamic sources did. This study deals with the spread of Christianity in the Khazar territories and among the Khazars, and discusses the decisive role of missionary activities, marriages, wars, and reciprocal migrations in conversion. Following the missionary activities of the early Caucasian kingdoms, the iconoclasm movements that led Byzantium to missionary activities after 775 and the influence of Frankish missionaries on Byzantine policies are also evaluated. The mission of Saint Constantine to Khazaria, the church activities centered in Cherson, trade relations, and reciprocal migrations are seen as important factors in the spread and settlement of Christianity in the Khazar land. In addition, examples of conversion through marriage and interactions that took place through exiles are examined. In conclusion, this article aims to reinterpret Khazar-Byzantine religious interactions, to address the historical development of the Christian faith in the Khazar land.

Keywords: Christianity, Khazar, Byzantine Sources, Religious Conversion, Missionary, Khazar-Byzantine Relations

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 03.10.2025

Yayına Kabul Tarihi: 23.12.2025

Bu çalışma, Oğulcan Caniağır'ın, Doç. Dr. Emin Kırkil danışmanlığında hazırladığı 'Bizans Kaynaklarına Göre Hazarlar' başlıklı yüksek lisans tezinden türetilmiştir. Oğulcan Caniağır, *Bizans Kaynaklarına Göre Hazarlar*, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Manisa 2025.

* Bilim Uzmanı, E-posta: ogulcan.caniagir@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8574-4054

** Doç. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü. E-posta: emin-kirkil@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-9753-2120

Giriş

IX. yüzyıl sonları ile X. yüzyılın ilk çeyreğinde İslam müellifleri tarafından kaleme alınan bilgilere göre, Hazar ülkesinde İslam, Hristiyanlık, Musevilik ve eski Türk inancına sahip toplulukların yaşadığı bilinmektedir. İslam müelliflerinin ortak olarak aktardığı bilgiye göre *Kağan* ve *İşa (Bey)* adlı kişiler ile Hazarlardan birtakım kimseler Museviliği benimsemişlerdir. Ancak İslam kaynaklarının belirttiğine göre halk kitlesinin büyük bir çoğunluğu Müslüman ve Hristiyandır. Bu iki dinî gruptan sonra eski Türk inancını sürdüren bir halk kitlesi, nüfus bakımından üçüncü sırada gelmektedir. Musevilik, yönetici sınıfın dışında geniş halk kitleleri arasında yayılma imkânı bulamamış ve toplumun geneline kıyasla en küçük cemaat olarak kalmıştır. İslam kaynakları Musevilere kıyasla Müslümanların ve Hristiyanların sayıca daha fazla olduğunu vurgulamak amacıyla, eğer Hazar ülkesindeki bu iki topluluk birleşirse Kağan'ın onlara karşı koya- mayacağını ifade etmişlerdir (Şeşen, 2020, s. 43, 52-53, 87, 113, 138-139, 149, 197-199). Yapılan inceleme neticesinde İslam müelliflerinin Hazarların dinî yapısına ilişkin verdikleri bilgilerin ekseriyetle İslamiyet ve Musevilik inançları üzerine yoğunlaştığı tespit edilmiştir. İslam kaynaklarında Hristiyanlık hakkında neredeyse hiçbir bilginin geçmediği görülmüştür. Bizans kaynakları sayesinde, Hazarların Hristiyanlığa geçişlerinde hangi faktörlerin etkili olduğu anlaşıl- maktadır. Öncelikle Theophanes Confessor ve Nikephoros'un kronikleri ile Georgios Kedrenos ve Ioannes Zonaras gibi kronik yazarları bu hususta dikkate değer veriler sunmaktadır. Bunun yanı sıra Ioannes Skylitzes'in *Synopsis Historiarumu* ve Ioseph Genesios'un tarihi de bu konuda önemli bilgiler aktarmaktadır. *Vita Constantini*, *Vita Ioannis Gothiae* ve *Vita Sodalium Stephani* gibi hagiografik eserler de Hazar ülkesindeki Hristiyanlığa dair çeşitli bilgiler ihtiva etmektedir. Ayrıca Konstantinopolis Patriği I. Nikholas'ın mektupları ile neşredilmiş çeşitli saray evrakı da bu konuda başvurulmuş kaynaklar arasında yer almaktadır.

Bu bağlamda incelenen Bizans kaynaklarında Hazarların dinî durumu hakkında verilen bilgilere bakılacak olursa, içerik bakımından İslam kaynaklarına kıyasla daha sınırlı olduğu gö- rülmektedir. Bu yüzden Hazarların dinî üzerine yapılan araştırmalarda Bizans kaynakları dik- katten kaçmıştır. Bizans kaynakları, İslam kaynaklarının sunmadığı farklı bir perspektiften ko- nuya yaklaşarak, Hazar ülkesindeki Hristiyanlık inancının varlığına dair bu çalışmaya zemin hazırlamıştır. Bizans kaynakları sayesinde Hazarların Hristiyanlığa geçişlerinde ne tür faktör- lerin etkin olduğu anlaşılacaktır.

Bizans kaynaklarında Hazarların Hristiyanlığına dair bilgilere geçmeden önce şu soru- lar akla gelmektedir: Göktürk bakiyesi olan bu halk nasıl oldu da eski Türk inancından uzaklaşıp semavî dinlere yöneldi ve bu dinler onlar arasında nasıl yayıldı? Bu sorulara yanıt bulabilmek için, Hazarların din değiştirmesinde etkili olan faktörler İslamiyet, Musevilik ve Hristiyanlık özelinde ayrı ayrı ele alınmalıdır. Hazar ülkesindeki Hristiyanlık inancına değinmeden önce, di- ğer semavî dinlerin Hazar coğrafyasında nasıl yayıldığını incelemek, Hristiyanlığın bölgedeki gelişimini anlamak ve mukayese edebilmek açısından önemlidir.

Hazarların farklı dinleri benimsemesinde göçler, misyonerlik faaliyetleri, savaşlar ve ti- caret olmak üzere dört temel faktör etkili olmuştur. Semavî dinlerin Hazarlar arasındaki yayılış yollarının incelenmesi, Hazarların dinî tarihini daha iyi kavramaya imkân sağlamanın yanı sıra Hristiyanlığın Hazarlar arasında yayılışını mukayeseli biçimde değerlendirmeyi mümkün kıla- caktır.

İlk olarak Hazarlarda yönetici sınıf ve halkın küçük bir kesiminde hâkim olan Museviliğin göç hareketlerini kronolojik olarak değerlendirdiğimizde, Rosenthal Musevilerin Kafkasya'ya ilk göçlerinin miladi ilk yıllara dayandığını belirtmektedir (Rosenthal, 1941, s. 614). Bunu takip eden süreçte Sâsânî İmparatoru II. Yezdicerd (435-459) döneminde Dağıstan'a bir Musevi göçü olduğu bilinmektedir (Günay & Güngör, 2021, s. 212). 532 senesinde Hüsrev Anuşirvan'ın (531-579) Musevi sürgününü (Devletşin, 2007, s. 58) takiben, muhtemelen 630 dolaylarında (Golden, 2007a, s. 146) Bizans İmparatoru Herakleios'un (610-641) Musevilere yönelik takibi gerçekleşmiştir (Golden, 2007a, s. 152). Artamonov, Isaurialı III. Leon'un (717-741) da bir Musevi takibi başlattığını belirtir (Rosenthal, 1904, s. 3; Topsakal, 2006, s. 147; Golden, 2007a, s. 152). Herakleios (610-641) ve Isaurialı III. Leon (717-741) dönemindeki bu Musevi takibi neticesinde baskılardan kaçan Museviler, Kırım ve Taman Yarımadasına göç etmeleri, bölgedeki Musevi nüfusunun artmasına neden olmuştur (Golden, 2007a, s. 152). Ayrıca Mes'ûdî *Mürûcû'z-zeheb*'de, Bizans İmparatoru I. Romanos Lekapenos'un (920-944) Musevileri zorla Hristiyanlığa sokmaya çalışması neticesinde, çok sayıda Musevi'nin Bizans topraklarından, Hazar topraklarına kaçtığını belirtir (Şeşen, 2020, s. 52). Gördükleri baskılar sonucunda Kırım, Dağıstan ve Taman Yarımadası'na kaçan Musevilerin, zikredilen bölgelere gelmeleri Musevi-Hazar etkileşiminin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bölgedeki Musevi varlığı, *Theophanes Confessor*'un eserinde de görülmektedir (Theophanes, 2021, s. 196-198). Museviler, bu dönemde askerî bir güce sahip olmadıkları için, Emevîler örneğinde olduğu gibi dinlerini güç kullanarak yayma imkânı bulamamışlardır. Her ne kadar Museviliğin ticaret yoluyla ne ölçüde yayıldığını kesin olarak saptamak güç olsa da ticari ilişkilerin bu süreçte tesiri olduğu açıktır. Gelen göçler neticesinde yukarıda zikredilen bölgelere yerleşen Musevilerin yaptıkları evlilikler vasıtasıyla bölge halkıyla karıştıkları bilinmektedir. Ayrıca, onların misyonerlik faaliyetlerine de giriştiklerini söylenebilir. Bilindiği üzere gerek *Vita Constantini*'de olsun gerekse *Schechter Mektubu* ile *Kağan Yusuf'un İspanya Mektubu*'nda, Musevilerin saraya nüfuz ettiği ve Kağan ile çevresini tesir altına aldıkları açıkça anlaşılmaktadır (Kantor, 1983a, s. 47-57; Karatay, 2024, s. 270-273, 293-295). Gelen bu göçler neticesinde 740'lı yıllarda Hazarlar arasında Museviliğin yavaş yavaş kabul görmeye başladığı görülmektedir (Tanyu, 1978, s. 33, 40; Topsakal, 2006, s. 147; Golden, 2007a, s. 151-153; Golden, 2007b, s. 33; Zuckerman, 2020, s. 168).

İslamiyet'in, Museviliğe kıyasla Hazarlar arasında oldukça geç bir dönemde yayılmaya başladığı görülmektedir. Bunun en temel sebebi, Kafkasya hâkimiyeti için Emevîlerin Hazarlarla girişmiş oldukları mücadeledir. 642 yılında başlayan Emevîler ile Hazarlar arasındaki Kafkasya hâkimiyeti mücadelesi zaman zaman kesintiye uğramakla birlikte 750 senesine kadar sürmüştür (Karatay, 2015, s. 217). Emevî-Hazar mücadelelerini temelde iki aşamada ele almak daha sağlıklı olacaktır. 642-652 arası dönemde (Kordosis vd. 2019-2020, s. 139) Emevîlerin Kafkasya'da büyük bir başarı elde ettikleri söylenemez. Ancak 722-737 arası dönemde Emevîler Kafkasya seferlerinde Hazarlar karşısında büyük başarılar elde etmiştir (Dakukî, 1987, s. 95-104; Özcan, 2005, s. 16-19; Karatay, 2015, s. 215-217). Emevî Halifesi Hişâm bin Abdülmelik (724-743) döneminde, Azerbaycan valisi Mervân (Kurt, 2004, s. 227) liderliğindeki Emevî ordusu 737 senesinde Derbend'i aşmış Hazarların başkentine doğru harekete geçmesi üzerine, Bulan Kağan (Karatay, 2015, s. 217) teslim olmuş ve rivayete göre İslamiyet'i kabul etmiştir (Özcan, 2005, s. 16-19; Topsakal, 2006, s. 144; Devletşin, 2007, s. 62; Karatay, 2015, s. 217; Golden, 2019, s. 77-78; Günay vd. 2021, s. 207; Aslan, 2021, s. 270). Mervân (d. 688 - ö. 750), yaptığı anlaşma doğrultusunda iki fakihli Hazarlar arasında bırakarak İslamiyet'i yaymayı amaçlamıştır. Anlaşılan Hazarlardan birtakım kimseler arasında İslamiyet bu tarihten sonra yer

edinmeye başlamıştır (Golden, 2007a, s. 137-138; İstahri, 2020, s. 200-201). Ancak 750 senesinde Emevîlerin yerini Abbâsîlere bırakması neticesinde oluşan siyasî karışıklık ortamında, Kağan'ın Müslüman kalmasını gerektiren herhangi bir siyasi baskı artık mevcut değildir (Golden, 2007a, s. 137-138). Muhtemelen 750 senesinde Abbâsîler ile Hazarlar arasında bir barış söz konusu olmuştur. 762-764 yılları arasında Abbâsîlerin Armenia valisi, bir Hazar ecesi ile evlenmiştir. Ancak Hazar ecesi hastalıktan ölünce, bir yanlış anlaşılma neticesinde Hazarlar Abbâsîler üzerine yürümüştür. Ancak 764 senesinden sonra iki taraf arasında bir çatışma görülmemektedir (Karatay, 2015, s. 217). Bu tarihten sonra iki taraf arasındaki çatışma yerini ticarete bırakmıştır (İstahri, 2020, s. 196). İlk karşılaşmaları şiddetli mücadelelere sahne olsa da zaman içerisinde Hazar topraklarındaki en büyük dinî cemaati Müslümanlar oluşturmuştur (Şeşen, 2020, s. 52-53; İstahri, 2020, s. 197-198). Her iki toplum arasındaki ticari etkileşim bu durumun ortaya çıkmasında belirleyici bir rol oynamıştır.

1. Hazarlarda Hristiyanlığın Benimsenmesinde Etkili Olan Faktörler

Bu çalışmanın ana konusunu teşkil eden Bizans kaynaklarındaki bilgileri ele almadan önce, son olarak Hazar ülkesindeki Hristiyanlığın nasıl yayıldığını kısaca incelemek yerinde olacaktır. Hazar ülkesinde Hristiyanlık temelde beş farklı yolla yayılım göstermiştir: Kafkasya'daki Hristiyan prensliklerin etkisi, 775 sonrasında Bizans misyon faaliyetleri, karşılıklı göç hareketleri, ticari ilişkiler ve evliliklerdir.

Erken Hazar tarihinin ilk dönemlerinde, Kafkasya'daki Gürcü, Ermeni ve Alban prensliklerinin Kafkas Hunları, Sabarlar ve Hazarlar üzerinde misyonerlik faaliyetleri yürüttükleri bilinmektedir. Bunu takip eden süreçte yaklaşık olarak 775 ve sonrası dönemde Bizans İmparatorluğunun, Hazarlar arasında Hristiyanlığı yayarak onları kendi etki alanına dahil etmeyi amaçladığı görülmektedir (Golden, 2007a, s. 137). Aziz Konstantin'in faaliyetlerinden önce Bizans imparatorluğunun, Hazarlara yönelik resmî bir misyonerlik politikasına dair bilgiye ulaşamamıştır. *Vita Constantini*'den anlaşıldığı üzere, Bizans'ın misyonerlik faaliyetleri yoluyla Hristiyanlığı Hazarlar arasında yayma politikasında oldukça geç kaldığı görülmektedir. Çünkü bu misyonerlik faaliyetlerinin en tepe noktasını teşkil edecek olan Slavların Büyük Havarisi Aziz Konstantin'in (Cyril) Hazarya Misyonu, Bizans'ın geç kalması nedeniyle amaçladığı büyük dinî değişimi elde edememiştir. *Vita Constantini*'de Kağan'ın Hristiyanlığı kabul ettiğine dair açık bir ibare yer almaz (Kantor, 1983a, s. 47-57). Buna karşılık *Schechter Mektubu* ve *Kağan Yusuf'un İspanya Mektubu*, Musevilik'in kabul edildiğine dair açık emareler içermektedir (Karatay, 2024, s. 270-273, 293-295). Bu dinî dönüşümün Hristiyanlık lehine gerçekleşmemesinin nedeni, Bizans'ın bunu bir devlet politikası hâline getirmekte gecikmiş olmasıdır. Bu süre zarfında Musevilik özellikle Hazar saray erkânı arasında çoktan yayılmaya başlamıştı. Aynı dönemde İslamiyet de ticari temaslar aracılığıyla halk tabanında yavaş yavaş güçlü bir yer edinmekteydi. Ancak belirtmek gerekir ki, Aziz Konstantin'in bu misyonu, Hazar topraklarında daha önce çok zayıf olan Hristiyanlığın canlanmasında önemli bir dönüm noktası olmuştur.

Asıl sorulması gereken, Bizans'ın misyonerlik faaliyetlerine neden geç başladığıdır. Hristiyanlık, III. Leon'un (717-741) iktidarına kadar geçen süreçte, siyasal anlamda ağırlıklı olarak Bizans İmparatorluğu'nun etkisi altındaydı. Ancak III. Leon'un izlediği İkonoklast politikaların bir sonucu olarak, 754 sonrasında Doğu ve Batı'da iki ayrı Hristiyan otorite merkezi şekillenmeye başlamıştır (Lee, 2004, s. 56-65). Batı'da ayrı bir Hristiyanlık merkezinin ortaya çıkmasına müteakip, Frank misyonerlerin Bizans'ın etki alanı olan Balkan coğrafyasına nüfuz etmeye başlaması (Ostrogorsky, 2011, s. 214) Bizans İmparatorluğu'nda ciddi endişelere yol

açmıştır. Bunun neticesinde Bizans, Balkanlardaki hâkimiyetini ve etkisini güçlendirmek amacıyla, geç de olsa Konstantinopolis Patriği Photios'un öncülüğünde şekillendirilen bir misyonerlik politikasını hayata geçirmiştir. Bu bağlamda Bizans, başta Moravya olmak üzere Balkanlar'daki Pagan Slav topluluklarını kendi dinî dairesine çekmeye çalışmıştır (Ostrogorsky, 2011, s. 214). Bu faaliyetlerin bir uzantısı olarak, Aziz Konstantin'in 860 senesinde Hazar ülkesine gerçekleştirdiği yolculuk ve burada yürüttüğü misyonerlik çalışmaları dikkat çekicidir. Ayrıca ayrıntıları ilerleyen kısımda ele alınacak olan Cherson¹ Piskoposluğu da Hazar topraklarında benzer misyonerlik girişimlerinde bulunmuştur. Özellikle Konstantinopolis'ten veya Kafkasya'dan gelen misyonerlere kıyasla, Cherson merkezli misyonerlik faaliyetlerinin Hazarlar arasında daha etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Hazarlar arasında Hristiyanlığın yayılmasında etkili olan bir diğer unsur, Hristiyan göçleridir. III. Leon, 726 senesinde Khalke Kapısı'ndaki İsa Peygamber heykelini söktürmesine müteakip (Lee, 2004, s. 54), 730'da yayımladığı ikonoklast fermanla birlikte İkonoklazmın birinci dönemini başlatmıştır (Lee, 2004, s. 57). Bu birinci İkonoklazm dönemi 787 yılında toplanan Ekümenik II. İznik Konsiline kadar sürmüştür (Lee, 2004, s. 63). Bu süreçte, Bizans'ın uyguladığı baskılara dayanamayan çok sayıda ikona taraftarı Hristiyan, Cherson bölgesine göç etmiştir (Abbasoğlu, 2015, s. 4). 787 sonrasında kısa bir süre için ikonoklast politikalara ara verilmişse de, V. Leon döneminde İkonoklazmın ikinci safhası başlamış ve 843'te ikonaların yeniden kabul edildiği konsile dek sürmüştür (Lee, 2004, s. 66). Bu ikinci İkonoklazm sürecinde de çok sayıda ikona taraftarı Hristiyanın Cherson'a göç ettiği bilinmektedir (Abbasoğlu, 2015, s. 4). Cherson'un tercih edilmesinin temel nedeni, Bizans kültürüne ait bir şehir olmasına rağmen 841'de thema statüsü kazanıncaya dek özerk bir yönetime sahip olmasıdır (Zuckerman, 1997, s. 214-215). Cherson'un konumu ve idari şekli neticesinde ikona taraftarları için bir çekim merkezi hâline gelmesi, bölgedeki Hristiyan nüfusun artmasına neden olmuştur.

Hazarlar arasında Hristiyanlığın yayılmasında Cherson merkezli ticari faaliyetlerin de etkili olduğu düşünülmektedir. II. Justinianus'un tahtını yeniden ele geçirmesinin ardından bir takım intikam girişimlerinde bulunduğu bilinmektedir. Bu doğrultuda, onun emriyle Cherson'a düzenlenen intikam seferi sırasında kağanlığın bölgedeki temsilcisi olan Tudun (Τουδοῦνοç) ile kentin ileri gelenlerinden Zailos tutuklanarak İstanbul'a gönderilmiştir (Theophanes, 2021, s. 209-215). Daha sonra bu iki kişinin Kağan'a iade edilmek üzere gönderilmesi (Theophanes, 2021, s. 209-215), özellikle Zailos'un Hazar Kağanlığı ile nasıl bir ilişki içinde olduğu sorusunu akla getirmektedir. Kaldı ki bu kişinin Kağanlık ile hiçbir ilişkisi olmasa dahi, Tudun ünvanlı bir kişinin Bizans'ın özerk bölgesi olan Cherson'da bulunması hem siyasî hem de ticari ilişkilerle açıklanabilir. Konstantinopolis ile Hazar toprakları arasındaki ticari etkileşim, edebî eserlere de yansımıştır. *Pulologos* adlı şiirde ise bu etkileşimler edebî bir üslupla ima edilmektedir (Wagner, 1874, s. 189, 193). Nitekim İslâmiyet Hazarlar arasında ticari faaliyetler yoluyla yayılma imkânı bulduysa, Hristiyanlığın da benzer bir yolla tanıtılmış olabileceği söylenebilir. Aynı şekilde evlilikler yoluyla da dinî bir etkileşim söz konusudur. Bu unsurların her birinin kapsamının geniş olması nedeniyle, evlilikler, göç hareketleri ve misyonerlik faaliyetlerinin ayrı başlıklar altında incelenmesinin daha isabetli olacağı kanaatindeyiz.

¹ Günümüzde Sivastopol şehrinin batısında yer almaktadır. Ayrıca bazı kaynaklarda *Tauris Chersonesos* olarak da geçmektedir (The Editors of Encyclopaedia Britannica, 2015).

2. Evlilik Yoluyla Din Değişirme

Kaynakların incelenmesi neticesinde, Hazarlarda evlilik yoluyla Hristiyanlığın kabulüne ilişkin iki örnek tespit edilmiştir. Bunlardan ilki, II. Justinianus'un, Hazar Kağanı'nın vaftiz adı *Theodora* (*Θεοδώρα*) olan kız kardeşiyle yaptığı evliliğidir. Diğeri ise III. Leon'un oğlu V. Konstantinos'un, Hazar Kağanı'nın vaftiz adı *İrine* (*Εἰρήνη*) olan kızıyla evlendirilmesidir. Yapılan incelemeler neticesinde, bireysel bir din değişikliği olarak görülebilecek bu iki evlilikten özellikle Theodora'nın evliliğinin Hazar sarayı üzerinde dinî bir etki oluşturmuş olabileceği düşünülmektedir. Bu evlilik vasıtasıyla Hazar hanedanının Hristiyanlık inancına dair bilgi edinmesi ya da bu inançla doğrudan temas etmiş olması mümkündür. Ancak bu etkinin derecesini mevcut bilgiler ışığında tespit etmek mümkün değildir. Burada vurgulanması gereken husus, zikredilen evlilikler vasıtasıyla Hazar sarayının Hristiyanlık ile temas imkânı bulmuş olmasıdır.

II. Justinianus'un Hazar kağanının kızı Theodora ile gerçekleştirdiği evlilik ve bunun etkilerini ele almadan önce, bu hadisenin nasıl zuhur ettiğine dair bir kronolojik çerçeve sunmanın konunun anlaşılması açısından faydalı olacağı kanaatindeyiz. II. Justinianus tahttan indirildikten sonra Cherson'a sürgüne gönderildiği dönemde (Manassis, 1837, s. 169; Cedrenus, 1838-1839, s. 778-779; Leonis Grammatici, 1842, s. 167; Sathas, 1894, s. 116; Zonarae, 1897, s. 236-237; Nikephoros, 1990, s. 100-105; Theophanes, 2021, s. 203-205), tahtını yeniden almak için birtakım faaliyetlere girişmiştir (Manassis, 1837, s. 169; Cedrenus, 1838-1839, s. 778-779; Leonis Grammatici, 1842, s. 167; Nikephoros, 1990, s. 100-105; Theophanes, 2021, s. 203-205). Bu faaliyetlerden rahatsız olan Cherson şehri sakinleri, İmparator Apsimar/Tiberius'ın (Manassis, 1837, s. 169; Cedrenus, 1838-1839, s. 779; Leonis Grammatici, 1842, s. 167; Anecdota Bruxellensia, 1894, s. 30; Sathas, 1894, s. 116; Nikephoros, 1990, s. 100-105; Theophanes, 2021, s. 203-205) öfkesini kendi üzerlerine çekmekten korkarak, II. Justinianus'u ölü veya diri imparatora teslim etmeyi düşünürler (Cedrenus, 1838-1839, s. 778-779; Sathas, 1894, s. 116; Nikephoros, 1990, s. 100-105; Theophanes, 2021, s. 203-205). Bunu haber alan II. Justinianus, ilk olarak Cherson şehriden, Got bölgesindeki Doros (Cedrenus, 1838-1839, s. 778-779; Nikephoros, 1990, s. 100-105) şehrine kaçır. Daha sonra Hazar Kağanı ile görüşme isteği kabul edilince, Kağan'ı ziyarete gider. Kağan ile aralarındaki dostane ilişkinin artması neticesinde Kağan, kendi kız kardeşi ile II. Justinianus'u evlendirir (Manassis, 1837, s. 169; Cedrenus, 1838-1839, s. 778-779; Leonis Grammatici, 1842, s. 167; Sathas, 1894, s. 116; Anecdota Bruxellensia, 1894, s. 30; Zonarae, 1897, s. 236-237; Nikephoros, 1990, s. 100-105; Theophanes, 2021, s. 203-205). Daha sonra Theodora ve II. Justinianus, Kağandan izin alarak *Phanagoria*'da bir süre yaşamışlardır (Cedrenus, 1838-1839, s. 778-779; Sathas, 1894, s. 116; Nikephoros, 1990, s. 100-105; Theophanes, 2021, s. 203-205). Bu sırada İmparator Apsimar ile anlaşan Kağan, II. Justinianus'u ortadan kaldırmak için bir plan yapar (Manassis, 1837, s. 169; Cedrenus, 1838-1839, s. 778-779; Leonis Grammatici, 1842, s. 167; Sathas, 1894, s. 116; Zonarae, 1897, s. 236-237; Nikephoros, 1990, s. 100-105; Theophanes, 2021, s. 203-205). Theodora'nın bu suikast planını (Cedrenus, 1838-1839, s. 778-779; Leonis Grammatici, 1842, s. 167; Sathas, 1894, s. 116; Zonarae, 1897, s. 236-237; Nikephoros, 1990, s. 100-105; Theophanes, 2021, s. 203-205) haber alıp eşini uyarması üzerine, II. Justinianus onu Hazarya'ya gönderir. Kendisi de Tuna Bulgar Hanı Tervel'in desteğini almak amacıyla Karadeniz'e açılır. Tervel'in desteğini alarak (Anecdota Bruxellensia, 1894, s. 30; Zonarae, 1897, s. 236-237; Nikephoros, 1990, s. 100-105; Theophanes, 2021, s. 203-205) tahtını geri alma mücadelesine girişen II. Justinianus, ikinci kez tahtını ele geçirdikten sonra, muhtemelen muharebe yoluyla eşini Hazar ülkesinden almak

için bir filo göndermiştir (Cedrenus, 1838–1839, s. 781; Theophanes, 2021, s. 208). Ancak filonun batması neticesinde Hazar Kağanı tarafından ona hakaret içeren bir mektup gönderilir (Cedrenus, 1838–1839, s. 781; Zonarae, 1897, s. 239; Theophanes, 2021, s. 208). Bu mektupta, Tiberius adında bir oğlunun dünyaya geldiği ve oğlu ile eşini askerî güç kullanarak geri almak yerine bir elçi göndermesinin yeterli olacağı kendisine bildirilmiştir (Cedrenus, 1838–1839, s. 781; Zonarae, 1897, s. 239; Nikephoros, 1990, s. 100-105; Theophanes, 2021, s. 208).

Theodora ile Tiberius'un Konstantinopolis'e deniz yoluyla gitmiş olmaları hâlinde, yaklaşık 60 günlük bir yolculuk süresi hesaba katıldığında, başkente en erken Ekim-Kasım ayları arasında ulaşmış olmaları kuvvetle muhtemeldir. Bu 60 günlük süre *De Administrando Imperio'da* Tuna-Sarkel yolculuğu için belirtilen süredir (Porphyrogenitus, 1967, s. 185; Zuckerman, 1997, s. 213). Zuckerman'ın hesaplamasına dayanarak bu yolculuğun yaklaşık 60 gün sürdüğü sonucuna varabiliriz. Eğer mektup teâtisi Eylül ayına denk gelmişse, Theodora ile Tiberius'un Kasım-Aralık aylarında Konstantinopolis'e varmış olmaları gerekir; çünkü II. Justinianus'un oğlu Tiberius ile birlikte tasvir edildiği ikinci saltanat dönemine (705–711) ait paraların basım yılı bu sonucu göstermektedir. Bu durumda Theodora'nın gebelik süresi de dikkate alındığında, yaklaşık olarak en geç 704 yılı sonu ile 705 yılı Ocak ayı dolaylarında II. Justinianus'un Phanagoria'dan ayrılmış olması gerekmektedir. Bu da Theodora'nın Hazarya'da kaldığı sürenin, olası sapmalar hesaba katıldığında, 7 ila 10 ay arası olduğunu göstermektedir. Theodora'nın yeni kabul ettiği dine ne derece hâkim olduğu sorusu bir kenara bırakıldığında, Hristiyanlık dininin, Hazar sarayında bu yolla en az 7 ila 10 ay boyunca bir etkileşim içinde olduğu ifade edilebilir.

II. Justinianus, Hazar topraklarında bulunan oğlu Tiberius ve eşi Theodora'yı başkente getirterek onları ortak imparator ilan etmiş ve üçü birlikte taç giymişlerdir (Cedrenus, 1838–1839, s. 781; Sathas, 1894, s. 117; Zonarae, 1897, s. 239; Nikephoros, 1990, s. 100-105; Theophanes, 2021, s. 208). II. Justinianus tahtını geri aldıktan sonra kendisini tahttan indiren muhaliflerini cezalandırmaya başlamıştır. Saraydaki bu infaz faaliyetlerinin ardından, Chersonluların geçmişte onu Aspimar'a teslim etmeyi planladıklarını hatırlayarak Cherson'a intikam seferi düzenlemiştir. Ancak söz konusu sefer, Cherson merkezli bir isyanın patlak vermesine yol açmıştır. II. Justinianus bu isyanı bastıramamış ve tahttan indirilmiştir.

Bizans kaynaklarında II. Justinianus'un eşi Theodora'nın vaftiz olmadan önceki adı hakkında hiçbir bilgiye ulaşılamamaktadır (Özcan, 2005, s. 50). Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla o, II. Justinianus ile evlendiği dönemde vaftiz olmuş olabilir. Ancak onun evlilik öncesi mi yoksa daha sonradan mı vaftiz olduğu konusunda kaynaklarda net bir bilgi yoktur. Sonraki dönemlerde, Bizans İmparatorlarının örneğin, V. Konstantinos'un Hazar Kağanının kızı (İrine) ile evlenmesi hadisesi incelenirse; Kağan'ın kızının evlilik öncesinde vaftiz olduğunu, vaftizin akabinde bir evliliğin söz konusu olduğu görülmektedir (Sathas, 1894, s. 122; Zonarae, 1897, s. 263; Theophanes, 2021, s. 224-225). Buradan yola çıkarak Theodora'nın da evlilik öncesinde vaftiz olduğu yönünde bir çıkarımda bulunulabilir. Bu ihtimale göre Theodora'nın vaftiz adını Kağan'ın sarayında aldığı anlaşılmaktadır. Diğer bir ihtimal ise onun Phanagoria kentinde vaftiz olmuş olabileceğidir. Bu kent, eski bir Bizans yerleşimidir (Özcan, 2005, s. 46-48; Mitrofanov, 2023, s. 167). Her ne kadar bu dönem boyunca şehir Hazar hâkimiyetinde olsa da bölgede bir kilise ile birlikte kayda değer bir Hristiyan nüfus bulunmaktaydı. II. Justinianus'un Kağan'dan izin alarak Phanagoria kentine gelmesinden sonra (Cedrenus, 1838–1839, s. 778-779; Sathas, 1894, s. 116; Nikephoros, 1990, s. 100-105; Özcan, 2005, s. 50; Theophanes, 2021, s. 203-205; Mitrofanov, 2023, s. 167), Theodora bu topraklarda vaftiz edilmiş olabilir. İster Hazar sarayında

isterse Phanagoria kentinde vaftiz olmuş olsun, onun tekrardan Hazar sarayına gittiği dönemde Hristiyan olduğu açıktır. Çünkü, yukarıda zikredilen mektup teâtisine dayanarak, II. Justinianus'un Hazar ülkesinde doğan oğluna Tiberius adının (muhtemelen Hazar sarayında) verilmiş olması, Theodora'nın eşi tarafından Hazar sarayına gönderilmeden önce Hristiyanlığı kabul ettiğini göstermektedir. (Cedrenus, 1838-1839, s. 781; Zonarae, 1897, s. 239; Nikephoros, 1990, s. 100-105; Özcan, 2005, s. 53; Theophanes, 2021, s. 208; Mitrofanov, 2023, s. 168) Hatta eşinden Phanagoria'da ayrıldıktan sonra, Theodora'nın Hazarya'da eski dinine dönmediği sonucuna varmak mümkündür. Bu tespiti destekleyen bir diğer hadise ise, Theodora'nın Hazarya'dan Konstantinopolis'e döndüğünde oğlu ve kocası ile ortak imparator ilan edilmiş olmasıdır (Cedrenus, 1838-1839, s. 781; Sathas, 1894, s. 117; Zonarae, 1897, s. 239; Tanyu, 1978, s. 43; Nikephoros, 1990, s. 100-105; Özcan, 2005, s. 53-54; Theophanes, 2021, s. 208; Taşağıl, 2024). Çünkü Bizans teamüllerine göre, bir kişinin imparator veya ortak imparator ilan edilebilmesi için Hristiyanlığı kabul etmiş olması gereklidir. Bunlara ek olarak, Theodora'nın Hazar sarayına geri dönüşü kaynaklarda detaylıca ele alınmamıştır.

II. Justinianus, eşi Theodora ve oğlu Tiberius ile 705 senesinde (Cedrenus, 1838-1839, s. 781; Sathas, 1894, s. 117; Zonarae, 1897, s. 239; Nikephoros, 1990, s. 100-105; Theophanes, 2021, s. 208) ortak imparator olarak taç giydikten sonra kaynaklarda Theodora hakkında başka hiçbir bilgiye rastlanmamaktadır. Theodora'ya ne olduğu konusunda da kaynaklarda bilgi yer almaz. Tiberius ise 711 yılında babası II. Justinianus'a karşı gerçekleştirilen isyan sırasında babaannesini Anastasia tarafından Meryem Ana Mabedindeki sunağa saklanmış; ancak isyancılar onu elinde bir haç tutarken ve üzerinde filakterler (bir tür muska) dizili hâlde bulmuş ve kilisenin arka bahçesinde öldürmüştür (Theophanes, 2021, s. 209-215). Kaynaklarda onun ölüm haberesinden yola çıkarak dindar bir Hristiyan olarak yetiştirildiği sonucuna varılabilir (Ioelis, 1836, s. 50; Cedrenus, 1838-1839, s. 784; Nikephoros, 1990, s. 106-112; Theophanes, 2021, s. 209-215).

Evlilik yoluyla Hristiyanlığın kabulüne dair bir diğer örnek ise III. Leon (741-775)'nin oğlu V. Konstantinos'u (741-775) Hazar Kağanı'nın kızı ile evlendirmesidir (Cedrenus, 1838-1839, s. 800; Sathas, 1894, s. 122; Zonarae, 1897, s. 263). Hazarların Kafkaslar'da Emevîlere karşı kazandığı başarıların ardından Bizans, Hazarların askerî gücünden yararlanmak istemiş ve bu doğrultuda 730 senesi dolaylarında İmparator III. Leon, Hazarya'ya elçi göndererek iki hanedan arasında evlilik teklif etmiştir (Özcan, 2005, s. 63). Karatay, bu evliliğin 732 senesinde Hazar Kağanlığının, Mervan ile savaştığı bir zamanda gerçekleştiğini belirtmektedir (Karatay, 2024, s. 114-115). Bu evlilik ittifakı neticesinde Bizans imparatorlarının Hazarların askerî gücünden faydalandıklarına dikkat çekilmektedir (Akıncı, 2019, s. 1129). Kaynaklarda, V. Konstantinos ile evlenen Hazar ecesinin Hristiyanlığı kabul etmeden önceki adı geçmez. Vaftiz olduktan sonra İrine adını aldığı bilinmektedir (Cedrenus, 1838-1839, s. 800; Hergenröther, 1869, s. 173; Sathas, 1894, s. 122; Zonarae, 1897, s. 263; Gömeç, 2017, s. 418; Theophanes, 2021, s. 224-225). O, vaftiz olduktan sonra kutsal yazıyı öğrenmiştir (Cedrenus, 1838-1839, s. 800; Theophanes, 2021, s. 224-225). Bu kutsal yazıdan kastın, *Yahudi İncili* olduğu yönünde bazı iddialar mevcuttur. Dunlop burada kastedilenin, muhtemelen *Musevi İncili* olarak bilinen *Yuhanna İncili* olduğunu söylemektedir (Dunlop, 2019, s. 191-192). Kaynaklarda onun Hristiyanlığı kabulünden ve kutsal yazıyı öğrenmesinden sonra Tanrısızları eleştirdiği (Cedrenus, 1838-1839, s. 800; Theophanes, 2021, s. 224-225) yönünde bir bilgi yer almaktadır. Aydın, yaptığı Theophanes kroniği çevirisine eklediği bir açıklamada, İmparatoriçe İrine'nin Tanrısızları

eleştirdiğine dair bilgiyi Hazarların dinsizliğine yönelik bir eleştiri olarak yorumlamıştır (Theophanes, 2021, s. 224-225). Ancak kaynakta bu eleştirinin kime yöneltildiği açıkça belirtilmemektedir. Özellikle ikona taraftarı olduğu düşünülen bazı kronik yazarlarının (Ioannes Zonaras, Konstantinos Laskaris, Symeon Magistros/Symeon Logothetes, Skutariotes) eserlerinde V. Konstantinos için açık bir şekilde küfür ve hakaret içeren yazılar kaleme aldıkları görülmektedir (Leonis Grammatici, 1842, s. 190; Hergenröther, 1869, s. 173; Sathas, 1894, s. 122; Zonarae, 1897, s. 269; Laskares, 1910, s. 74). Bunun temel sebebi V. Konstantinos'un İkonoklast bir imparator olmasından kaynaklanmaktadır. Ancak bu ikona taraftarı kronik yazarları, konu Augusta İrine olduğunda, İrine'nin buna katılmadığını keskin bir şekilde vurgular (Zonarae, 1897, s. 263; Theophanes, 2021, s. 224-225). Kaynaklarda Augusta İrine'nin, kocası V. Konstantinos'un aksine eleştirilmemesinin muhtemel nedeni onun ikona taraftarı olmasıdır. İrine'nin Tanrısızları eleştirdiği yönünde geçen bilgi belki de ikonoklastları eleştirdiği şeklinde düşünülebilir (Cedrenus, 1838-1839, s. 800; Theophanes, 2021, s. 224-225). Ancak bilgi eksikliğinden dolayı kesin bir hükme varmak zordur. V. Konstantinos ve Augusta İrine'nin evliliği neticesinde Hazar Leon olarak bilinen IV. Leon dünyaya gelmiştir (Ioelis, 1836, s. 52; Glycae, 1836-1855, s. 528; Leonis Grammatici, 1842, s. 190, 192; Hergenröther, 1869, s. 173; Nicephori, 1880, s. 100; Anecdota Bruxellensia, 1894, s. 32; Zonarae, 1897, s. 269; Laskares, 1910, s. 74; Theophanes, 2021, s. 225). Kaynaklarda İrine hakkında, IV. Leon'un doğumundan sonra bir bilgi geçmemektedir. Dönemin kaynakları IV. Leon'dan (775-780) bahsederken, onun dinî sapkınlığı üzerine yoğunlaşmaktadır. Kaynaklar onun kilisede tören sırasında giymesi gereken kıyafetlerini, normal zamanlarda da giymesini sapkınlık ve saygısızlık olarak nitelendirmektedir (Ioelis, 1836, s. 52; Glycae, 1836-1855, s. 528; Anecdota Bruxellensia, 1894, s. 32; Laskares, 1910, s. 74). Görüldüğü üzere Hazar bir anneden doğan IV. Leon da Hristiyanlığı kabul etmiştir.

Topsakal (2006, s. 146), İrine'nin vaftiz olmasının Hristiyanlığın Hazar ülkesinde yayılmasında önemli bir etken olduğunu ileri sürmektedir. Ancak bu görüşe katılmak mümkün değildir; zira İrine'nin Konstantinopolis'e geldikten sonra Hazar ülkesiyle herhangi bir etkileşime girdiğini gösteren hiçbir veri bulunmamaktadır. Dahası, kaynaklara göre bu Hazar ecesi Bizans'a kendi dininde gelmiş ve Konstantinopolis'e geldikten sonra vaftiz edilmiş ve bu adı almıştır.

3. Göç Yoluyla Din Değiştirme

Hazarlar arasında Hristiyanlığın yayılmasında bir başka etkili faktör ise göçler veya sürgünler olmuştur. Bu göçler ve sürgünler hem Hazar ülkesinden Bizans'a hem de Bizans'tan Hazar ülkesine gerçekleşmiştir. V. Konstantinos'un, ikonoklast bir imparator olduğu bilinmektedir. Onun döneminde ikona taraftarı çok sayıda asker ordudan ayrılıp, Aziz Stefanos'un yönlendirmesiyle keşiş olmuşlardır (Synaxarium ecolesiae Constantinopolitanae, 1902, s. 263-264). V. Konstantinos'un (741-775) bu duruma çok kızdığı anlaşılmaktadır. Çünkü Aziz Stefanos'un öldürülmesinin ardından V. Konstantinos'un bu askerlere ağır cezalar ve türlü işkenceler reva gördüğü *Vita Sodalium Stephani*'de aktarılmaktadır. Bu askerlerden biri de V. Konstantinos tarafından Sostenion (İstinye)'de hapse atılmıştır. Daha sonra V. Konstantinos'un bununla da yetinmeyip önce onun burnunu kestirdiği, ardından ise onu Cherson'a sürdüğü aktarılmaktadır. Meçhul asker Cherson'a vardığında öldürüleceğinden korkarak Hazarlara kaçmıştır. *Vita Sodalium Stephani*'de bu şahsın Hazarya'da bir piskopos olduğu anlatılmaktadır (Synaxarium ecolesiae Constantinopolitanae, 1902, s. 263-264).

Göçler sadece Hazar ülkesine olmamıştır. Hazar ülkesinden bazı kişilerin, Bizans İmparatorluğu'na paralı asker olmak için gittiği bilinmektedir (Bekker, 1838, s. 853). Bu askerlerin dinî durumunu tespit etmek oldukça güçtür. Kaynaklarda tespit edilebilen tek kişi *Bardanes Turkos* lakaplı bir Hazar Türküdür (Genesisius, 1834, s. 8-9; Iosephi Genesisii, 1978, s. 6-7; Skylitzes, 2011, s. 9-12; Güneş, 2024, s. 17). Kazhdan (1991, s. 255) Bardanes'i Ermeni olarak nitelendirmekle birlikte onun Turkos lakabının nereden geldiği hususunda bir açıklamada bulunmamaktadır. Ioannes Skylitzes kroniğinin çevirisini yapan Wortley ise Tourkos kelimesini, onun Hazar kökenli olmasıyla ilişkilendirir (Skylitzes, 2011, s. 9). Muhtemelen Bardanes ve ailesi, V. Leon zamanında doğuda Ermeni kilisesinde vaftiz edilmiş olmalıydılar (Koçak, 2015, s. 69). Bu şahsın adıyla ilgili tartışmalarda Koçak vaftiz olduktan sonra aldığı *Bardanes* adının Ermenice "*Vartan*" isminden türediğini belirtir (Koçak, 2015, s. 69). Onun önce *Thrakasion Themasi*'nda, *Strategos* olduğu (Koçak, 2015, s. 69) daha sonra ise Bizans'ın en önemli Theması olan *Anatolikon Themasi*'nin başına (Ostrogorsky, 2011, s. 182) *Strategos* ünvanı ile atandığı bilinmektedir. Hazar Leon'un eşi Augusta İrine'nin Abbâsî Halifesine vergi vermeyi kesmesini müteakip, Harun Reşit'in savaş yanlısı bir mektup yollaması neticesinde Bardanes Turkos, *Monostategos* ünvanıyla tüm Bizans themalarının başına getirildi (Kazhdan, 1991, s. 255; Koçak, 2015, s. 69; Güneş, 2024, s. 19). Bardanes'in, Nikephoros'un ayağının kırılmasını fırsat bilerek 803 tarihinde bir isyan başlattığı (Genesisius, 1834, s. 8-9; Iosephi Genesisii, 1978, s. 6-7; Koçak, 2015, s. 70) bilinmektedir. İstanbul'a kadar giden Bardanes'in ordusundaki en önemli iki komutanın saf değiştirmesi neticesinde (Koçak, 2015, s. 73; Skylitzes, 2011, s. 9-12), bu mücadelesinde başarılı olamayacağının farkına vararak teslim oldu. Bardanes Turkos, Prote (Kınalıada) adasına sürgüne yollanır. Ioannes Skylitzes'e göre muhtemelen imparatorun gönderdiği askerler tarafından kör edildi ve ömrünün geri kalanını bu adada keşiş olarak geçirdi (Skylitzes, 2011, s. 9-12).

Hazarya'dan Bizans'a göç eden bir başka kişi ise Keşiş ve Ressam (Kazhdan, 1991, s. 255) Lazaros'tur (Skylitzes, 2011, s. 63; Bigham, 2015, s. 47-48). Onun Hazar kökenli bir keşiş olduğu bilinmektedir (Kazhdan, 1991, s. 255; Skylitzes, 2011, s. 63). İkonoklast İmparator Theophilos tarafından ikona taraftarı olduğu gerekçesiyle tutuklanmış ve türlü işkencelere maruz bırakılmıştır (St. Augustine's Abbey, 1921, s. 163; Skylitzes, 2011, s. 63). Ancak Theophilos'un ölümünden sonra, Augusta İrine'nin naipliği döneminde ikona karşıtı mücadelenin azalması üzerine, İrine'nin Keşiş Lazaros'tan kocası adına af dilediği bilinmektedir (Skylitzes, 2011, s. 63). Augusta Theodora'nın oğlu III. Michael'in (842-867) tahta çıkmasıyla birlikte Keşiş Lazaros hak ettiği saygınlığı elde etmiştir. Çünkü Keşiş Lazaros, III. Michael tarafından, Papa III. Benedict'e gönderilecek hediyeleri taşımakla görevlendirilmiştir (Kazhdan, 1991, C. 1, s. 1197; Skylitzes, 2011, s. 63; Bigham, 2015, s. 47-48).

4. Bizans Misyonerlik Faaliyetleri

Hazarlar arasında Hristiyanlığın yayılmasında etkili bir diğer faktör ise Bizans'ın misyonerlik faaliyetleridir. Bizans'ın misyonerlik faaliyetleri temelde iki şekilde yürütülmüştür. Bunlardan ilki, Konstantinopolis Patrikliği'ne bağlı olarak Cherson ve çevresinde bir Exarklık/Piskoposluk tesis ederek (Hieroclē, 1866, s. 139-140; Çelik, 2020, s. 131-133) bu merkez üzerinden Hristiyanlığı yaymayı hedefleyen bir politikadır. İkincisi ise bölgeye doğrudan din adamları/misyonerler gönderilmesidir (Kantor, 1983a, s. 41-65; Synaxarium, 1902, s. 263-264; Çelik, 2020, s. 131-133). İlk olarak Exarklık/Piskoposluk teşkil edilmesine bakılacak olursa, Hie-

rokles tarafından kaleme alındığı düşünülen (Hierokles, 2011) ve M.S. 535 öncesine tarihlendirilen *Notitiae Episcopatum-B* adlı eserde Konstantinopolis Patrikliği'nin sınırları listelenmektedir (Hieroclēs, 1866, s. 139-140). Bu eserde Konstantinopolis Patrikliği'nin sınırlarının Hazarya'ya kadar uzandığı ifade edilmektedir. Bu ifade, muhtemelen 535 yılı sonrasında esere yapılan bir ekleme sonucu karşımıza çıkmaktadır. Çünkü bu dönemde bir Hazar varlığından söz etmek mümkün değildir. Bu eklemenin hangi tarihte yapıldığını tespit etmek imkânsızdır. Ancak Avar çağında bölgede bir Exarklığın/Piskoposluğun mevcut olduğu anlaşılmaktadır (Hieroclēs, 1866, s. 139).

Cherson piskoposluğu haricinde, Kırım'daki Got bölgesinde de bir Piskoposluk mevcuttur. Got Piskoposu Jordanes'in 780-784 yılları dolaylarında İstanbul'a yaptığı seyahatten sonra Got bölgesine dönerek burada bir isyan çıkardığı bilinmektedir. (Acta Sanctorum, 1790, s. 191, 193-194; Synaxarium, 1902, s. 772-774; Howard-Johnston, 2007, s. 169-170, 174). Howard-Johnston'a göre Got Piskoposu Jordanes, Cherson Piskoposluğunun etkisinin doğu bölgelerine yayılmasını engellemek amacıyla Doros şehrindeki Bizans garnizonunu kovmuştur (Howard-Johnston, 2007, s. 169-170). Böylece Bizans'ın bölgedeki dinî nüfuzunu kırmayı hedeflemiştir. Gotların Bizans'a karşı başlattığı bu mücadele, daha sonra Hazarlarla devam etmiştir. Ulaşamadığımız ancak Artamonov'un kullandığı ve Parthey'in yayımladığı *Notitia VI* listesine dayanarak, 780'li yıllardaki Got isyanı neticesinde "*Sugdeya, Fullı ve Tamatarha gibi Kırım ve Taman*" (Artamonov, 2016, s. 418-419) şehirlerindeki piskoposlukların listede yer almadığını, yalnızca *Bosporus Piskoposluğunun* listede bulunduğunu Artamonov belirtir (Artamonov, 2016, s. 418-419). Artamonov'a göre Gothia'da çıkan isyan sonucu Hazarlar, Gothia topraklarını ilhak etmiştir (Acta Sanctorum, 1790, s. 191; Artamonov, 2016, s. 421). Artamonov, bu ilhaktan hemen sonra 820-830 yılları arasında patlak veren Kabar isyanı sonucunda Hazarya'daki kilise teşkilatının ortadan kaldırıldığını ya da yasaklandığını belirtir (Artamonov, 2016, s. 418-419). Artamonov, iddiasını desteklemek amacıyla Petronas'ın 834'te Sarkel'in inşası için bölgeye geldiğinde kale ile birlikte bir kilise de inşa ettirmeyi planladığını ve bu nedenle yanında mermer getirdiğini yazmıştır. Fakat Hazarların izin vermemesi nedeniyle bu kilise inşa edilememiştir. Artamonov, bu bilgiyi hangi kaynaktan aldığı ise açıklamaz (Artamonov, 2016, s. 423).

Petronas'ın Sarkel Kalesi'ni inşasından sonra imparatora sunduğu öneri doğrultusunda Cherson bölgesi Thema seviyesine yükseltilmiştir (Zuckerman, 1997, s. 214-215). Artamonov, Cherson Thema'sı Strategos'unun ünvanında geçen *Klimata* ifadesinden yola çıkarak Kırım Gothiası'nın, Bizans imparatorluğunun idaresine geçtiğini belirtir (Artamonov, 2016, s. 419,422). Muhtemelen Bizans, Hazarya'da yükselmekte olan Musevilikten rahatsızdır (Garzaniti, 2015, s. 55). Bu nedenle Bizans'ın, Cherson Piskoposluğunu güçlendirerek onun aracılığıyla Hazar topraklarında bir piskoposluk tesis etmeyi amaçladığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Cherson Piskoposluğunun Hazarlara yönelik faaliyetlerinin ne zaman başladığı sorusu sorulabilir.

Cherson ve çevresini kapsayan piskoposluğun Hazar toprakları üzerindeki tespit edilebilen en erken faaliyetleri oldukça geç bir zamana denk gelmektedir. 841 senesi öncesine dair kaynaklarda Cherson Piskoposluğunun Hazarlara yönelik herhangi bir faaliyetine rastlanılmaktadır. Bunun temel sebebi, 841 yılına kadar Cherson'un özerk bir yapıya sahip olması ve Bizans'ın bu piskoposluk üzerinde doğrudan hâkimiyet tesis edememesidir. Bölgenin 841 senesinde thema statüsüne yükseltilmesinden (Zuckerman, 1997, s. 214-215) sonra, muhtemelen Cherson Piskoposluğunun otoritesini ve etki alanını güçlendirmek için başta Gothia Piskoposluğu olmak üzere çevredeki diğer piskoposluklarla mücadeleye girişilmiş ve bunların Cherson'a

bağlanması hedeflenmiş olmalıdır. Bu bağlamda süreç yalnızca Bizans'ın piskoposluğun statüsüne ilişkin düzenlemeleriyle sınırlı kalmamış, bölgedeki siyasî gelişmeler de piskoposluğun faaliyetlerini doğrudan etkilemiştir.

830'lu yıllarda Macarların *Perekop* bölgesini işgali, Hazarların Kırım'a erişimi engellemiş ve bölgede bir kaos ortamı oluşturmuş olmalıdır. Hazarların Kırım ile bağlantısının kopması ve bölge üzerindeki nüfuzlarının sona ermesinden sonra Bizans, Cherson'u *thema* statüsüne yükseltme imkânı bulmuştur. Ayrıca, Zuckerman'a göre bu işgali müteakip olarak Sarkel Kalesi inşa edilmiştir (Zuckerman, 1997, s. 221-222). Artamonov ise Melik Obadya'nın Museviliği resmî din hâline getirmek için bazı reformlar yaptığını ve hâkimiyetini güçlendirmek amacıyla Bizans'ın desteğiyle Sarkel Kalesi'nin inşa ettirildiğini belirtmektedir (Özkaya, 2022, s. 224-225). Bizanslı inşaat ustası Petronas'ın kale içine kilise inşa etme girişimi, muhtemelen bu reform hareketlerinden kaynaklı olarak başarılı olamamıştır. Zaten belirtilen dönemde Hazar ülkesinde kilise teşkilatı ve Hristiyanlığın engellendiği anlaşılmaktadır. Ancak tüm bu reformlara rağmen Hazar topraklarındaki dinî tartışmalar devam etmiştir.

Hazar ülkesindeki dinî tartışmaların devam etmesi üzerine, 861 senesinde Aziz Konstantin'in bölgeye gelişi bir dönüm noktası olmuştur. *Vita Constantini*'de iddia edildiği üzere Kağan, bu münazaraların ardından gönüllü vaftize izin vermiş ve böylelikle Hazar topraklarında daha önce uygulanan yasaklar ortadan kaldırılmıştır. Bu tarihten sonra Cherson Piskoposluğunun, Hazarlar arasında çeşitli faaliyetlerde bulunmuş olabileceği söylenebilir. Ancak piskoposluğun, 861-919 yılları arasındaki faaliyetlerine dair bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Cherson Piskoposluğunun Hazar topraklarındaki faaliyetlerine dair en erken kayıt, 919-920 yıllarına tarihlenen ve Konstantinopolis Patriği I. Nikholas'ın, Cherson askerî yöneticisine yazdığı mektupta yer almaktadır (Çelik, 2020, s. 131-132). Bu mektupta, Konstantinopolis Patriği I. Nikholas, Cherson'a yeni atanmış adı belirtilmeyen bir askerî yöneticiye, Cherson Piskoposluğu hakkında bazı bilgiler vermektedir (Çelik, 2020, s. 131-132). Bu bilgilerde, Hazarya'dan Cherson'a gelenlerin kendilerine Hristiyanlığı anlatacak ve rahiplik görevini üstlenecek bir kişiyi talep ettiklerinden bahsedilmektedir. Bunun üzerine I. Nikholas, Cherson Başpiskoposunun bu işle ilgileneneğini yeni atanan askerî yöneticiye bildirir. Mektupta, Konstantinopolis Patriği I. Nikholas'ın, Hazar topraklarına gönderilen başpiskoposa hem görev süresince hem de dönüş yolculuğunda yardımcı olunmasını Cherson'a yeni atanan bu askerî yöneticiden talep ettiği anlaşılmaktadır (Çelik, 2020, s. 131-132). Konstantinopolis Patrikliği tarafından verilen bu görev ve sağlanan askerî destek, söz konusu girişimin artık Bizans'ın resmî devlet politikası hâline geldiğini göstermektedir. 920'nin ikinci yarısına tarihlenen yine Konstantinopolis Patriği I. Nikholas'a ait olan ve Cherson Başpiskoposuna yazılmış bir başka mektupta, Cherson Başpiskoposunun, Hazarlar arasında yürüttüğü Hristiyanlığı yayma faaliyetlerinin takdir edildiği görülmektedir. Mektuptan anlaşıldığı kadarıyla, Cherson piskoposunun yürüttüğü misyonerlik faaliyetleri, Konstantinopolis Patrikliği nezdinde başarılı bulunmaktadır. I. Nikholas'ın, Hazarlar arasına atanacak başpiskoposun seçimi için Cherson Başpiskoposu'nu görevlendirdiği aktarılmaktadır (Çelik, 2020, s. 132-133). Cherson Başpiskoposu tarafından bu seçilecek kişi, I. Nikholas'ın onayını aldıktan sonra Hazar topraklarına Başpiskopos ünvanıyla atanacaktır (Çelik, 2020, s. 132-133).

Kaynaklarda bundan sonra Hazarya Piskoposluğu hakkında sadece üç mahkeme tutanağı geçmektedir (Miklisich vd. 1862, s. 249, 257-258). Ancak bu mahkeme tutanakları Hazar

devletinin yıkılmasından çok sonraki bir tarih olan 1395 senesine tarihlendirilmektedir. Bu tutanaklarda geçen, Hazarya Piskoposu Mathaios Palaeologus'tan (Miklisich vd. 1862, s. 249, 257-258) hareketle, Hazar Devleti yıkıldıktan sonra bölgede bir Hazarya Piskoposluğunun varlığından söz edildiği görülmektedir. Bu durum, Bizans'ın Hazarya'da bir piskoposluk tesis etme politikasında başarılı olduğunun bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Kaynaklarda açıkça geçmemekle birlikte, bu piskoposluğun tesisinin 920'lerdeki mektuplaşmadan sonra gerçekleşmiş olması ihtimal dâhilindedir.

Hazarlar arasında misyonerlik faaliyetleri amacıyla gönderildiği açıkça bilinen tek kişi Aziz Konstantin (Cyril) olmuştur (Kantor, 1983a, s. 41-43). Onun hakkında *Vita Constantini* ve *Vita Methodius* adlı eserlerde bilgi bulunmaktadır. *Vita Methodius*'ta, onun Hazarya misyonu hakkında sadece birkaç satır geçmektedir (Kantor, 1983b, s. 109). Bu yüzden, kapsam bakımından en yoğun bilgiler anonim bir yazar tarafından kaleme alınan *Vita Constantini*'de yer almaktadır. *Kağan Yusuf'un İspanya Mektubu* ve *Schechter Mektubu*'na kıyasla, dinî tartışmanın içeriği konusunda en detaylı bilgiler *Vita Constantini*'de yer almaktadır (Hasgüçmen, 2017, s. 155-156). Ancak anonim hagiografin bu tartışma konularının içeriğine ne kadar hâkim olduğu ve bazı eklemeler yapıp yapmadığını tespit etmek mümkün değildir. Bu nedenle, tartışmanın içeriğinden ziyade olaylara odaklanmak daha doğru olacaktır.

Vita Constantini'de, III. Mikhael'e (842-867), Hazarlardan bir elçi geldiğinden bahsedilmektedir (Kantor, 1983a, s. 41-43). Elçinin Konstantinopolis'e hangi tarihte geldiği belirtilmez. Ancak Aziz Konstantin'in hayatını anlatan kaynaklara dayanarak Hazar elçisinin 860 yılı içinde geldiği tespit edilmiştir. Elçi teâtisi ile misyonun aynı yıl içerisinde başlamış olması muhtemeldir. Zira Aziz Konstantin'in Cherson'da geçirdiği süre dikkate alındığında İtil'e ulaşması 861 senesine sarktığından, elçinin 860 yılında Konstantinopolis'e geldiği sonucuna varılması mümkündür (Kantor, 1983a, s. 5; Golden, 2007b, s. 151; Zuckerman, 1997, s. 215-216; Özcan, 2005, s. 73-74; Özkaya, 2022, s. 248-249). Gelen elçi, III. Mikhael'e, başlangıçtan beri tek bir tanrıya inandıklarından bahseder. Elçinin, imparatora, eski utanç verici geleneklerinden şikâyet ettiği görülmektedir. Hazar ülkesindeki Musevilerin, inançlarını kabul ettirmek için çeşitli propaganda ve teşviklerde bulduklarını; Sarazenler olarak adlandırılan Müslüman Arapların ise hediyeler ve baskı yoluyla kendi dinlerini yaymaya çalıştıklarını imparatora iletir (Kantor, 1983a, s. 41). Bu durum karşısında Hazar elçisi, III. Mikhael'den Hazar Kağanı huzurunda yapılacak dinî bir münakaşa için bilgili bir kişi göndermesini ister. Eğer bu gönderilen din adamı Müslümanlar ve Museviler karşısında münazarayı kazanırsa, Hristiyanlığı kabul edecekleri yönünde bir malumat aktarır (Kantor, 1983a, s. 41-43).

Garzaniti'ye göre, Kırım'daki Musevi varlığının artması ile Hazarlar arasındaki Müslüman nüfusun yükselişi, Konstantinopolis Patriği Photius'u endişelendirmekteydi (Garzaniti, 2015, s. 55). Belki de Bizans'ı bu dinî münazaraya müdahil olmaya iten etkenlerden birisi de 860 yılının Haziran ayındaki Vareg/Rus saldırısıydı (Boba, 1967, s. 31). Zira Garzaniti, Photius'un bu saldırıdan sonra Dinyeper'in denize döküldüğü bölgeye bir misyon gönderdiğini belirtmektedir. Ayrıca, bu Vareg/Rus tehlikesi karşısında Photius'un 867 yılında doğu patriklerine mektuplar yolladığı da bilinmektedir (Skylitzes, 2011, s. 159-160; Garzaniti, 2015, s. 55). Sarkel Kalesi'nin inşasında da görüldüğü üzere Bizans, Hazarları Vareg/Ruslara karşı bir müttefik olarak kazanmak istemiştir. Nitekim Sarkel ile başlayan bu diyalog muhtemelen 860 yılındaki Vareg/Rus saldırısının ardından daha da önem kazanmıştır.

*Vita Constantin'*den anlaşılacağı üzere Hazar sarayında dinî tartışmalar son bulmuş değildir (Kantor, 1983a, s. 43-65). Kağan'ın, huzurunda yapılacak münazara aracılığıyla üç dinin temsilcisini bir araya getirerek bu tartışmaya artık bir son vermek istediği anlaşılmaktadır. Ancak gerek *Schechter Mektubu'*nda gerekse *Kağan Yusuf'un İspanya Mektubu'*nda bu münazaranın bir dış baskı neticesinde yapıldığı görülmektedir (Karatay, 2024, s. 270-273, 293-295). III. Mikhael, Hristiyanlığı savunmak için Hazar sarayına Aziz Konstantin'i göndermeye karar verir (Kantor, 1983a, s. 43). *Vita Constantini'*ye göre, esasında Aziz Konstantin dinî münazara konusundaki hünerlerini daha önce hem ikonoklast Konstantinopolis Patriği Ioannes'e hem de Sarazenlere karşı başarıyla sergilemişti (Kantor, 1983a, s. 33-41). İmparatorun Aziz Konstantin'i seçmesinde, onun münazara yeteneği kadar Konstantinopolis Patriği Photius tarafından tasarlanan bir misyon projesinin parçası olarak görülmesi de etkili olmuştur. Nitekim ilerleyen dönemde, Photius tarafından tasarlanan Bizans'ın Moravya misyonunu da üstlenecektir (Garzanti, 2015, s. 58). III. Mikhael, bunun sıradan bir din yayma faaliyeti değil, bir İmparatorluk misyonu olduğunu ona defaatle söylemiştir. III. Mikhael'in, Aziz Konstantine yapacağı bu görev için bütün devlet imkânlarından yararlanmasını nasihat etmesi, bu misyonun Bizans açısından önemini göstermektedir (Kantor, 1983a, s. 43).

İmparator'dan aldığı görev neticesinde onun 860 senesinde Cherson şehrine gittiği bilinmektedir. *Vita Constantini'*de onun Cherson'a vardığından sonra, Hazarya'ya gitmeden önce birtakım hazırlıklarda bulunduğu görülmektedir (Kantor, 1983a, s. 43). Muhtemelen o, yaklaşık bir yıl kadar bu bölgede kalmıştır. *Vita Constantini'*ye göre o, burada İbrani dilini ve yazısını öğrenmiş, ayrıca bölgedeki bazı Musevilerin Hristiyanlığa geçmelerini sağlamıştır. Bu bilgilerden, onun Cherson'da geçirdiği sürenin Musevilerle yapacağı münazara için bir hazırlık safhası oluşturduğu anlaşılmaktadır. *Vita Constantini'*ye göre, daha önce Sarazenler ile bir münazaraya girmiş ve bu münazarayı başarıyla kazanmıştı (Kantor, 1983a, s. 35-41). O, muhtemelen Musevi literatürü ve inancına hâkim bir şekilde münazaraya girmek istemiştir. Bu süreçte Cherson Piskoposluğundan yardım aldığı, Aziz Clement'in naaşının bulunması hadisesinden anlaşılmaktadır (Kantor, 1983a, s. 43).

Bu hadiseden sonra, onun Hazarlar arasındaki ilk misyonerlik faaliyetleriyle karşılaşmaktayız. Aziz Konstantin, Hazarlar tarafından kuşatılan bir şehrin kurtarılmasına vesile olmuştur (Kantor, 1983a, s. 43-45; Howard-Johnston, 2007, s. 170). Kuşatmayı gerçekleştiren Hazar komutanına verdiği vaaz neticesinde ondan vaftiz olma sözü almıştır (Kantor, 1983a, s. 43-45). Ayrıca, onun Macarlar tarafından saldırıya uğradığı da kaydedilmektedir (Kantor, 1983, s. 45; Howard-Johnston, 2007, s. 170). Bu bilgiden onun Macarlar arasında da misyonerlik faaliyetleri yürütmüş olabileceği sonucuna varılabilir. Çünkü o, bu Macar saldırısından onlara telkinde bulunarak kurtulmuştur (Kantor, 1983a, s. 45).

Cherson'daki hazırlık sürecini tamamladıktan sonra Azak Denizi üzerinden Kafkas Dağlarına geçmiş, Hazar Kapılarını aşarak Hazar başkentine ulaşmıştır (Kantor, 1983a, s. 45). Aziz Konstantin'in Hazar ülkesine ulaştığında çeşitli münazaralara katıldığı aktarılmaktadır. *Vita Constantini'*de aktarılan bu münazaraların; ilk karşılama, şölen, Kağan'ın huzurunda gerçekleşen birinci ve ikinci münazara olmak üzere dört başlık altında incelenmesi daha uygun olacaktır. Zira *Vita Constantini*, olay örgüsü bakımında *Schechter Mektubu* ve *Kağan Yusuf'un İspanya Mektubu'*ndan farklılık göstermektedir; bu nedenle söz konusu şekilde incelenmesi, olay örgüsünü daha anlaşılır kılacaktır.

Hazar ülkesine vardığında Hazarlar, onu karşılamak üzere aralarından bilge bir kişiyi göndermişlerdir. Bu kişi ile Aziz Konstantin arasında kısa bir münazara gerçekleşmiştir. Bilge kişi, Aziz Konstantin'e; Hazarların yöneticilerinin tek bir soydan gelmesine karşın, Bizans'ın neden farklı hanedanlardan imparatorlar seçtiğini (Kantor, 1983a, s. 45) ve Hazarların ibadet için yazılı bir kitaba ihtiyaç duymamasına karşın, neden Hristiyanların bir kutsal kitaba ihtiyaç duyduğunu sorar. Metinde, Aziz Konstantin bu soruları cevapladıktan sonra bilge kişinin sessiz kaldığı vurgulanır. Bu da onun ilk münazarasını kazandığını göstermektedir (Kantor, 1983a, s. 45). Ancak Konstantin'in onu ikna edip edemediği yönünde bir sonuca varmak mümkün değildir. Anlaşıldığı üzere, gönderilen bilge kişinin, eski Türk inancını sürdüren biri olduğu gayet açıktır (Kantor, 1983a, s. 45).

Aziz Konstantin'in Hazar ülkesindeki ikinci münazarası, Kağan'ın düzenlediği bir şölen sırasında gerçekleşmiştir (Kantor, 1983a, s. 45-49). Bu münazarada şölendeki Müslüman varlığına dair bir bilgi geçmemektedir. Münazaranın başlamasının temel sebebi, Tanrı'nın birliği ya da çokluğu konusundaki tartışmadır. Kağan tek yaratıcı Tanrı adına kadehini kaldırdı, Aziz Konstantin buna karşı çıkararak teslis adına kadehini kaldırmış, bunun üzerine tartışma teslis meselesine yönelmiştir. Daha sonra Musevilerin de tartışmaya katılmasıyla teslis inancıyla bağlantılı olarak hulül kavramı ele alınmıştır (Kantor, 1983a, s. 47). Ancak bu tartışmada bir neticeye varılamadığı açıktır.

Şölenin sonraki gün Kağan'ın huzurunda ilk münazara gerçekleştirilmiştir. Bu ilk münazarada daha çok Musevilik ile Hristiyanlık arasındaki farklılıkların tartışıldığı görülmektedir (Kantor, 1983a, s. 49-59). İslamiyet'i temsil eden kişiler yine bu münazarada görülmemektedir. Karatay da bu tartışmaya Müslümanların resmî olarak katılmasının kuşku olduğu konusunda görüş bildirir (Karatay, 2008, s. 8). Kağan da sadece dinleyici olarak görünmektedir. Kağan münazaraya müdahil olup, tartışmaya yarın da devam edileceğini söyler. Anlaşılacağı üzere Kağan'ın huzurundaki ilk münazaradan bir sonuç elde edilememiştir.

Kağanın huzurundaki ikinci münazarada ise bu sefer Müslümanların da tartışmalara katıldığı görülmektedir. Ancak hagiograf, Müslümanların münazarada söyledikleri hususunda ayrıntılı bilgi vermez. Muhtemelen söz konusu kişiler, Aziz Konstantin örneğinde olduğu gibi bir devlet tarafından gönderilmiş resmî temsilciler değil, Hazar ülkesinde yaşayan Müslüman cemaatin mensuplarıdır. Bundan dolayı bu münazara hakkında bilgi veren *Vita Constantini*, *Schechter Mektubu* ve *Kağan Yusuf'un İspanya Mektubu*'ndaki tartışmaların çoğu Hristiyanlık ile Musevilik arasında geçmektedir. Burada Museviliğin de bir devleti temsil etmediği sorusu akıllara gelebilir; bu nedenle, Kağan'ın bu dönemde Museviliği çoktan kabul etmiş olması tartışmaların esas olarak bu iki din arasında geçmesini açıklamaktadır.

Yapılan bu tartışmada Kağan'ın, taraflardan çeşitli örnekler ve mantıksal izahlar talep ettiği anlaşılmaktadır (Kantor, 1983a, s. 59). *Vita Constantini*'de "ilk danışman (İşâ?)" olarak adlandırılan bir kişinin tartışmaya müdahil olduğu ve nihayetinde münazarayı sonlandırarak tartışmada kimin üstün geldiğine dair kanaatini dile getirdiği görülmektedir (Kantor, 1983a, s. 61). Söz konusu danışman, Aziz'in Musevilere karşı üstün geldiğini, Sarazenlerin ise tamamen bertaraf edildiğini argo bir dil kullanarak ifade etmiştir (Kantor, 1983a, s. 61).

Vita Constantini'ye göre, bu münazara neticesinde 250 Hazar'ın Aziz tarafından vaftiz edildiği iddia edilmektedir (Kantor, 1983a, s. 61). Artamonov'un zikrettiği Hristiyanlığın yasak-

lanması hadisesinin (Artamonov, 2016, s. 418-419) artık ortadan kalktığına işaret eden bir kayıt dikkat çekmektedir. Nitekim Hazar Kağanı, münazara neticesinde gönüllü vaftize izin vereceğini ifade etmiştir (Kantor, 1983a, s. 63). Buradan yola çıkarak, Artamonov'un Hristiyanlık faaliyetlerinin bir süre yasaklandığı yönündeki iddiasının doğru olduğu sonucuna varılabilir (Artamonov, 2016, s. 418-419). Münazara sonrasında Kağan'ın, imparatora mektup yazarak bu bilge adamın sözlerinin ikna edici olduğunu vurguladığı ve gönüllü vaftize izin vereceğini açıkladığının iddia edildiği belirtilmektedir (Kantor, 1983a, s. 61-63). Mektuba göre bundan önce gönüllü vaftize izin verilmediği sonucu çıkartılabilir, ki bu bilgi Artamonov'un söylediklerini doğrular niteliktedir (Artamonov, 2016, s. 418-419) Ayrıca mektupta Hazar-Bizans dostluğunun vurgulanması dikkat çekicidir. Kağan, Aziz Konstantin'i Cherson'a yolcu etmeden önce ona çeşitli hediyeler vermek ister. Ancak Aziz bu hediyeleri reddederek, ellerindeki tüm Bizanslı esirlerin bırakılmasını rica eder. Bunun neticesinde onun 200 kadar Bizanslı esiri kurtardığı iddia edilmektedir (Kantor, 1983a, s. 63).

Hagiograf tarafından, Aziz'i yüceltmek amacıyla esere pek çok keramet atfedildiği görülmektedir. Muhtemelen, münazaranın sonucu anlatıldığı gibi olmamıştır. Çünkü Hazar Hanedanı arasında bu münazara sonucunda Hristiyanlığın yayılmış olduğuna dair bir emare yoktur. *Kağan Yusuf'un İspanya Mektubu, Schechter Mektubu*'na ve El-Bekrî'nin aktardıklarına bakılacak olursa, kazananın Museviler olduğu görülmektedir (Golden, 2007b, s. 149; Karatay, 2024, s. 270-273, 293-295). Musevilik açısından metin incelenecek olursa, Hazar sarayında en baskın grubun Museviler olduğu açıktır. *Zaten Vita Constantini*'de tartışmaların neredeyse tamamına yakını Hristiyanlık ve Musevilik özelinde geçmektedir. Kağanın, Museviliği benimseyip benimsemediğine dair metinde bir bilgi geçmez. Ancak Kağan bu tartışmalardan önce Museviliği kabul etmiş olması muhtemeldir. 837-838 tarihlerinde Hazarya'da basıldığı tespit edilen üzerinde "Musa" yazılı paralardan yola çıkarak bu sonuca varılabilir (Golden, 2007b, s. 156; Shapira, 2008, s. 1098; Karatay, 2024, s. 219-220). Ayrıca *Schechter Mektubu*'nda (Karatay, 2024, s. 270-271) ise Kağan'ın Museviliği çoktan kabul ettiği görülmektedir. *Schechter Mektubu*'na göre bu tartışma ortamının toplanmasının sebebi Bizans ve Halifeliğin baskısından dolayıdır. Kağanın, Museviliği bu dönemde kabul ettiğini varsayılırsa, neden bir münazara topladığı sorusu ile karşılaşılır. Muhtemelen 861 senesinde yani münazaranın gerçekleştiği yılda Hazar ülkesindeki din tartışmaları henüz son bulmamıştır (Golden, 2007b, s. 140). Metinde vurgulanan bir diğer husus ise ilk kez toplu bir şekilde Hazar ülkesinde Hristiyanlığa geçiş olduğu yönündeki iddidir. Kaynakta 250 kadar Hazar'ın vaftiz olduğu anlatılmaktadır. Muhtemelen Artamonov'un iddia ettiği 861 öncesindeki yasaklar bu hadise neticesinde kalktıktan sonra, bireysel geçişler devam etmiş olmalıdır (Artamonov, 2016, s. 418-419). Çünkü Hazarya'dan, Cherson'a gelenlerin din görevlileri talep ettiklerine dair kayıtlar bunu desteklemektedir (Çelik, 2020, s. 131-132).

Sonuç

Yapılan incelemeler neticesinde, Hazarlar arasında Hristiyanlığın yayılmasında Kafkasya'daki Hristiyan prensliklerle temaslar, göç hareketleri, evlilikler, ticari ilişkiler ve Bizans'ın misyonerlik faaliyetlerinin etkili olduğu tespit edilmiştir. Erken dönem Hazar tarihi açısından, Kafkas prensliklerinin misyonerlik faaliyetleri Hazarların Hristiyanlıkla ilk temaslarını sağlamış olmakla birlikte, bu dinin onlar arasında ne ölçüde yayıldığı tespit edilememiştir.

Buna karşın Bizans'ın İkonoklast politikaları sonucunda ikona taraftarı çok sayıda Hristiyanın zulme uğraması üzerine özerk bir yönetime sahip Cherson şehrine göç etmesi, bölgede Hristiyan nüfusunun artmasına yol açmıştır. Cherson'un önemli bir liman ve ticaret merkezi

olması nedeniyle Hazarların ticaret amacıyla bölgeye geldikleri bilinmektedir. Şehre *Tudun* ünvanlı bir kişinin atanması hem askerî hem de ticari etkileşimin bir göstergesidir. Tıpkı İslamiyet'in Hazarlar arasında yayılmasında da ticaretin önemli bir rol oynaması gibi, Cherson merkezli ticari faaliyetlerin Hazarlar arasında Hristiyanlığın yayılmasında etkili olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, Cherson'a sürgün edilen ikona taraftarı meçhul asker örneğinde olduğu gibi, canını kurtarmak isteyen bazı kimselerin Hazar topraklarına kaçtığı ve orada piskoposluk faaliyetlerinde buldukları da bilinmektedir. Göçler yalnızca Bizans topraklarından Cherson'a veya Hazar ülkesine yönelmemiş, Hazar ülkesinden de Bizans'a yapılan göçler olduğu tespit edilmiştir. Ancak Hazar ülkesinden gelen bu kişilerin din değiştirmelerinin, Hristiyanlığın Hazarlar arasında yayılmasına bir etkisi olmadığı anlaşılmaktadır.

Vaftiz adları Theodora ve İrine olan iki Hazar ecesinin gerçekleştirdiği evliliklerden Theodora'nın, Hazar sarayında Hristiyanlığın tanınmasına katkıda bulunmuş olabileceği anlaşılmaktadır. Eşi II. Justinianus'un tahtını geri alma mücadelesi sırasında ondan Phanagoria'da ayrılan Theodora, yaklaşık yedi ila on ay boyunca mecburen Hazar sarayında kalmıştır. Hazar Kağanının, II. Justinianus'a gönderdiği mektupta Tiberius adında bir oğlunun olduğunu bildirmesi, Theodora'nın Hazar sarayında eski dinine dönmediğini; hatta yeni doğan oğluna Hristiyan bir isim vermesi, Tiberius'un Hazar sarayında vaftiz edildiğinin açık bir göstergesidir. Nitekim Theodora ve oğlu Tiberius, Hazar sarayından Konstantinopolis'e döndüklerinde ortak imparator ilan edilmişlerdir. Bu bilgilerden yola çıkarak, Hristiyanlığın Hazar sarayında yedi ila on ay süreyle bir temas alanı bulduğu anlaşılmaktadır. Ancak vaftiz adı İrine olan Hazar ecesinin, Konstantinopolis'e eski dinî inancını koruyarak geldiği ve burada vaftiz edildiği bilinmektedir. Onun Bizans'a geldikten sonra Hazar toprakları ve Hazar hanedan ailesi ile ilişkisine dair bir veriye ulaşılamamıştır. Bu nedenle onun durumu, bireysel bir din değiştirme olarak kabul edilmelidir.

Kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, 535 yılından önce Kırım yarımadasında bir exarklık/piskoposluğun mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Bu piskoposluğun muhtemelen Cherson merkezli olduğu düşünülmektedir. Ancak Cherson'un İmparatorluk başkentine uzaklığı ve bir sürgün yeri olarak görülmesi, şehrin 841 senesinde Sarkel Kalesi'nin inşasından sorumlu Petronas'ın önerisine kadar thema statüsüne yükselmesini engellemiş ve bu süreçte özerk bir yapıda idare edilmesine yol açmıştır. Dolayısıyla Bizans, söz konusu tarihe kadar Cherson piskoposluğu üzerinde mutlak bir otorite tesis edememiştir.

Bununla birlikte Bizans'ın, bölge thema statüsüne geçmeden önce, muhtemelen 780-784 seneleri arasında bölgedeki piskoposlukları kendi otoritesine bağlama girişiminde bulunduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bu tarihlerde Got bölgesi piskoposunun Konstantinopolis'e gitmesi, dönüşünde ise bir isyan başlatarak Doros'taki Bizans garnizonunu kovması bu duruma işaret etmektedir. Bu isyan neticesinde Kırım ve Taman bölgesindeki piskoposlukların bir anda ortadan kaybolması dikkat çekicidir. Bu gelişmeler sonucunda Hazarların, Got bölgesini ilhak ettiği bilinmektedir. Ardından 820-830'lu yıllarda patlak veren Kabar isyanı neticesinde Hazarya'daki kilise teşkilatının muhtemelen yasaklandığı anlaşılmaktadır. Bu durum, *Vita Constantini*'de Kağan'ın gönüllü vaftize izin vereceği yönündeki söyleviden ve imparatora yolladığı mektubundan da anlaşılmaktadır.

841 senesinde Cherson şehrinin thema statüsüne yükseltilmesine müteakip, Cherson Piskoposluğu da Konstantinopolis Patrikliğine bağlanmıştır. Bu tarihten sonra Cherson Pisko-

posluğunun otoritesini güçlendirmek maksadıyla Kırım yarımadası ve Gothia bölgesindeki piskoposlukların ona bağlandığı anlaşılmaktadır. 861 senesinde Kağan'ın talebi üzerine Aziz Konstantin, Hazar topraklarına giderek bir münazaraya katılmıştır. Münazara neticesinde Kağan'ın gönüllü vaftize izin vermesi, Hazar topraklarında kilise teşkilatına veya Hristiyanlığa yönelik yasakların ortadan kaldırıldığına işaret etmektedir. Nitekim Bizans, Hazar topraklarında yükselmekte olan Musevilikten duyduğu rahatsızlık sebebiyle Cherson piskoposluğu aracılığıyla Hazar topraklarında yeni bir piskoposluk teşkil etmeye yönelmiştir.

Konstantinopolis Patriği I. Nikholas'ın 919-920 yıllarında Cherson askerî yöneticisine ve Cherson Başpiskoposu'na yazdığı mektuplardan anlaşıldığı üzere, Hazar topraklarından gelen talepler doğrultusunda Cherson Piskoposluğunun Hazarlar arasında aktif bir misyonerlik faaliyeti yürüttüğü ve bu faaliyetlerin Bizans tarafından takdirle karşılandığı görülmektedir. Ayrıca, Cherson Başpiskoposu'na Hazar topraklarına atanacak bir başpiskopos seçme görevi verildiği görülmektedir. 920'li yıllarda başlayan ilk piskoposluk faaliyetlerinin 964-965 yıllarında Sylatoslav'ın saldırısına kadar kesintisiz sürdüğü düşünülebilir. Bu da yaklaşık kırk dört ila kırk beş yıllık bir misyonerlik dönemine tekabül etmektedir. İslam coğrafyacılarına göre Hazar topraklarındaki en yaygın ikinci dinin Hristiyanlık olması, Artamanov'un sözünü ettiği yasak döneminden ardından kırk dört-kırk beş yıllık yoğun bir faaliyet döneminin yaşandığını göstermektedir. Ayrıca, Sylatoslav'ın saldırısından sonra Kırım'da varlığını sürdüren son Hazar bakiyesinin yöneticisi olan Georgeus Tzulas'ın vaftiz olup bu adı alması, Cherson merkezli piskoposluğun Hazarlar arasında misyonerlik faaliyetlerinde başarı sağladığını göstermektedir.

Anlaşılacağı üzere, 860'lı yıllarda Hazar ülkesinde dinî tartışmalar hâlâ devam etmekteydi. Kağan'ın bir elçi göndererek Bizans'tan münazara için bir temsilci istemesi, Bizans açısından önemli bir fırsat olarak görülmüştür. Nitekim İkonoklast politikalar sonucunda Bizans, siyasî olarak hâkim olduğu Hristiyanlığın liderliğinin sorgulanmasıyla karşı karşıya kalmıştır. Batı'da yükselen Roma merkezli Kilise'nin yanı sıra Frankların doğuya yönelmesi ve Balkanlar'da misyonerlik faaliyetlerine başlamaları Bizans açısından ciddi bir tehdit olarak algılanmıştır. Buna ek olarak, uzun süren ve Bizans'ı yıpratın Arap savaşları ile 860 senesindeki Vereg/Rus saldırısının oluşturduğu korku ve tahribat göz önünde bulundurulduğunda, imparatorluğun yeni müttefikler araması kaçınılmaz bir hal almıştı. Konstantinopolis Patriği Photius'un önderliğinde bu müttefik arayışını şekillendiren yeni bir misyon politikası oluşturulmuştur. Dinyeper, Hazar ve Moravya bölgelerinde yoğunlaştırılan misyonerlik faaliyetleri aracılığıyla Bizans, kendisiyle dindaş müttefikler oluşturmayı amaçlamıştır. Aziz Konstantin'in Hazar hanedan ailesini Hristiyanlaştıramamış olmakla birlikte, elde ettiği izinler sayesinde Hazar topraklarında Hristiyanlığın canlanmasına zemin hazırlamıştır.

KAYNAKÇA

- ABBASOĞLU, G. (2015). *Bizans Dönemi'nde Kherson*. Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ACTA SANCTORUM. (1790). *Acta Sanctorum Junii (Vol. 5)*. Antverpiae.
- AKINCI, M. (2019). "Pax Khazarica". *History Studies*. 11/4 (Ağustos): 1123-1135.
- ANONYMOUS (1894). *Anecdota Bruxellensia. I. Chroniques Byzantines du manuscrit 11376*. (ed. F. Cumont). Gand: Ghent Librairie Clemm.
- ARTAMONOV, M. İ. (2016). *Hazar Tarihi*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- ASLAN, C. (2021). "Hazar Devleti'nde Sosyo-Kültürel Hayat". *Yûnus Emre Anısına Türkiye ve Türk Dünyası Araştırmaları-IX*. (ed. Yunus Emre Tansü). Ankara: 265-289.

- BEKKER, I. (ed.) (1838). *Theophanes continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus*. Bonnae.
- Bigham, S. (2015). *Heroes of the icon*. Steven Bigham.
- BOBA, I. (1967). *Nomads, Northmen and Slavs: Eastern Europe in the ninth century*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- CEDRENIUS, G. (1838–1839). *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*. (ope ab I. Bekkero supplementus et emendatus). Bonnae. I–II.
- ÇELİK, B. (2020). *10. yüzyıl Bizans kaynakları VI. Leon, I. Nikholas (İstanbul Patriği), Diyakoz Leon'un eserlerinde Türkler* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi).
- DAKUKİ, H. A. (1987). "Emevi Hilafeti Devrinde Hazar Tehlikesi". (çev. M. Faruk Toprak). *Türk Kültürü Araştırmaları Prof. Dr. Şerif Baştav'a Armağan*. Ankara: 25/2: 95–104.
- DEVLETŞİN, G. M. (2007). Hazar Kağanlığında dinî durum. *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 13: 55–64.
- DUNLOP, D. M. (2019). *Hazar Yahudi Tarihi*. (çev. Zahide Ay). İstanbul: Selenge Yayınları.
- GARZANITI, M. (2015). The Constantinopolitan project of the Cyrilo-Methodian mission according to the Slavonic lives of the Thessalonican brothers. *Diethnes Epistemoniko Synedrio Kyrillos kai Methodios: To Byzantio kai o Kosmos ton Slavon*. Thessaloniki: 51-67.
- GENESIUS. (1834). (rec. C. Lachmann). Bonnae.
- GLYCAE, M. (1836). *Annales*. (ed. I. Bekkerus). Bonnae.
- GOLDEN, P. B. (2007a). "The Conversion of the Khazars to Judaism". *The World of the Khazars: New Perspectives*. (ed. P. B. Golden – H. Ben-Shammai – A. Róna-Tas). Leiden: Brill: 123-162.
- GOLDEN, P. B. (2007b). "Khazar Studies: Achievements and Perspectives". *The World of the Khazars: New Perspectives*. (ed. P. B. Golden – H. Ben-Shammai – A. Róna-Tas). Leiden: Brill: 6-57.
- GOLDEN, P. B. (2019). *Hazar Çalışmaları*. İstanbul: Selenge Yayınevi.
- GÖMEÇ, S. Y. (2017). "Türk Tarihinde Hazarlar". *Tümurlü Tarihine Adanmış Bir Ömür: 75. Doğum Yılında Prof. Dr. İsmail Aka'ya Armağan*. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 413-430.
- GÜNAY, Ü. – H. GÜNGÖR (2021). *Başlangıcından Günümüze Türklerin Dinî Tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- GÜNEŞ, C. (2024). "A Strategos of 'Turk' Origin Exiled to the Island of Protē (Kınalıada): Bardanes Tourkos". *Ahbar*. 2: 15–23.
- HASGÜÇMEN, G. (2017). "Slav yazı dili'nin başlangıcı". *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*. 2/2: 155-166.
- HERGENRÖTHER, J. (1869). *Monumenta Graeca ad Photium Eiusque Historiam Pertinentia*. Ratisbonae.
- HIEROCLĒS. (1866). *Synecdemus et notitiae graecae episcopatum* (ed. G. Parthey). Berolini: 5.
- Hierokles. (2011). *Oxford Reference*. Retrieved September 07, 2025, from <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.20110803095935525>
- HOWARD-JOHNSTON, J. (2007). Byzantine sources for Khazar history. In P. B. Golden, H. Ben-Shammai, & A. Róna-Tas (Eds.). *The world of the Khazars: New perspectives*. Leiden: Brill: 63–193.
- IOELIS (1836). *Chronographia Compendiaria*. (rec. I. Bekkerus). Bonnae.

- IOSEPHI GENESII. (1978). *Regum Libri Quattuor* (ed. A. Lesmueller-Werner & I. Thurn). *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*. 14. Berolini et Novi Eboraci.
- İSTAHRİ (2020). *Ülkelerin Yolları*. (çev. Murat Ağarlı). İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- KANTOR, M. (1983a). "The Life of the Constantine". *Medieval Slavic Lives of Saints and Princes*. Ann Arbor: University of Michigan.
- KANTOR, M. (1983b). "The Life of the Methodius". *Medieval Slavic Lives of Saints and Princes*. Ann Arbor: University of Michigan.
- KARATAY, O. (2008). "Hazarların Musevileşmesine dair bir belge; Kenize mektubu". *Karadeniz Araştırmaları*, 18: 1-17.
- KARATAY, O. (2015). "Kafkaslarda Göktürkler ve Hazarlar". *Yeni Türkiye*. 70: 214-223.
- KARATAY, O. (2024). *Hazarlar – Yahudi Türkler, Türk Yahudiler ve Ötekiler*. Ankara: Kripto Kitaplar Yayınevi
- KAZHDAN, A. P. (1991). *The Oxford dictionary of Byzantium* (C. 1). Oxford: Oxford University Press.
- KOÇAK, T. (2015). Bizans (Doğu Roma) İmparatorluğu'nda Türk kökenli bir komutan: Bardanes Tourkos ve isyanı. *History Studies*. 7/2: 67-76.
- KORDOSIS, S. – D. SHAPIRA (2019-2020). "Fish'n'Khazars". *Archivum Eurasiae Medii Aevi*. 25: 139-156.
- KURT, H. (2004). "Mervân II". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C.29. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: 227-229.
- LASKARES, C. (1910). *Anekdotos Synophis Historion*. (haz. Sp. P. Lamprou). Athênai.
- LEE, J. H. (2004). *Bizans Siyasi ve Sosyal Tarihinde Tasvir Kırıcılık (İkonoklazma) Hareketinin Başlangıç Dönemi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- LEONIS Grammatici (1842). *Chronographia*. (ex rec. I. Bekkeri). Bonnae.
- MANASSIS, C. (1837). *Breviarium Historiae Metricum*. (rec. I. Bekkerus). Bonnae.
- MIKLISICH, F. – I. MÜLLER, (Eds.). (1862). *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana collecta* (Vol. II). Vindobonae.
- MITROFANOV, A. (2023). "The Lord's gift transformed into a tiger. A hypothesis regarding the fate of the Empress Theodora of Khazaria (705–711)." *Byzantinische Zeitschrift*. 116/1: 165-184.
- NICEPHORI, Archiepiscopi Constantinopolitani (1880). *Opuscula Historica*. (ed. C. De Boor). Lipsiae.
- NIKEPHOROS, Patriarch of Constantinople (1990). *Short History*. (trans. Cyril Mango). Washington: Dumbarton Oaks.
- OSTROGORSKY, G. (2011). *Bizans Devleti Tarihi*. (çev. Fikret Işıltan). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÖZCAN, A. T. (2005). *Hazar Kağanlığı Bizans İmparatorluğu İlişkileri*. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ÖZKAYA, H. (2022). "Yeni bulgular ışığında Kabar isyanı ve sonuçları". *Anasay*. 19: 241-254.
- PORPHYROGENİTUS, C. (1967). *De administrando imperio* (Ed. G. Moravcsik; Trans. R. J. H. Jenkins). Dumbarton Oaks.
- RASENTHAL, H. (1941). *Hazarlar* (Çev. K. Küfralı). *Yeni Türk İstanbul Halkevleri Mecmuası*. İstanbul: Yeni Türk İstanbul Halkevleri. 9/103: 614–619.

- ROSENTHAL, H. (1903). "Chazars". *The Jewish Encyclopedia*. New York: Funk and Wagnalls. IV: 1-7.
- SATHAS, N. (1894). *Mesaionike Bibliotheke*. Tomos VII. Venetia–Paris.
- ŞEŞEN, R. (2020). *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- SHAPIRA, D. (2008). Jews in Khazaria. In M. A. Ehrlich (Ed.). *Encyclopedia of the Jewish Diaspora: Origins, experiences, and culture*. Santa Barbara. CA: ABC-CLIO. 3: 1097-1104
- SKYLITZES, J. (2011). *A synopsis of Byzantine history. 811–1057*. (trans. John Wortley). New York: Cambridge University Press.
- ST. AUGUSTINE'S ABBEY. (1921). *The book of saints; A dictionary of servants of God canonised by the Catholic Church: Extracted from the Roman & other martyrologie*. London: A. & C. Black.
- Synaxarium ecolesiae Constantinopolitanae. (1902). (ed. H. Delehaye) [Propylaeum ad ASS. Nov.] Bruxelles.*
- TANYU, H. (1978). *Türklerin Dinî Tarihçesi*. İstanbul: Türk Kültür Yayını.
- TAŞAĞIL, A. (2024). "Hazarlar". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim Tarihi: 24.03.2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hazarlar>
- The Editors of Encyclopaedia Britannica (2015). Tauric Chersonese. *Encyclopedia Britannica*. <https://www.britannica.com/place/Tauric-Chersonese>
- THEOPHANES the Confessor (2021). *Theophanes Confessor'ün Kroniğinde Türkler: 284-813*. (çev. Hatice Aydın). İstanbul: Kronik Kitap.
- TOPSAKAL, İ. (2006). "Hazar Kağanlığı Döneminde İdil Boyunda Sosyal ve Dini Yapı". *Türk Dünyası Araştırmaları*. 160: 143-150.
- WAGNER, G. (1874). *Carmina Graeca Medii Aevi*. Lipsiae.
- ZONARAE, I. (1897). *Epitomae Historiarum Libri XIII–XVIII*. (ed. Th. Büttner-Wobst). Bonnae
- ZUCKERMAN, C. (1997). "Two Notes on the Early History of the Thema of Cherson". *Byzantine and Modern Greek Studies*. 21/1: 210-222.
- ZUCKERMAN, C. (2020). "The Khazars and Byzantium – The First Encounter". (çev. Alper Geçer). *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi (OTAD)*. IV/1: 167-217.

EXTENDED ABSTRACT

Research has determined that the spread of Christianity among the Khazars was influenced by the Christian principalities in the Caucasus, migrations, marriages, trade relations, and Byzantine missionary activities. In terms of early Khazar history, the missionary activities of the Caucasian principalities provided the Khazars with their first contact with Christianity, but the extent to which Christian influence spread among them remains unknown.

However, the migration of numerous iconophile Christians, who faced persecution as a result of Byzantine iconoclastic policies, to the autonomous city of Cherson, led to an increase in the Christian population in the region. It is known that the Khazars came to the region for trade, as Cherson was an important port and trade center. The appointment of a person with the title of Tudun to the city is an indication of both military and commercial interaction. Just as trade played a significant role in the spread of Islam among the Khazars, it appears that Cherson-based commercial activities also contributed to the spread of Christianity among them. Alongside these commercial interactions, as illustrated by the case of the so-called unknown soldier—a devout iconophile exiled to Cherson—certain individuals seeking refuge also fled to

Khazar lands, where they undertook episcopal responsibilities. The migrations were not limited to Byzantine territory, but also from the Khazar lands to Byzantium. However, it is understood that the conversions of these individuals from the Khazar lands did not have any impact on the spread of Christianity among the Khazars.

Among the marriages of the two Khazar princesses, whose baptismal names were Theodora and Irene, it was especially Theodora's marriage that may have contributed to the recognition of Christianity in the Khazar court. Separated from her husband Justinian II in Phanagoria during his struggle to regain his throne, Theodora was forced to remain in the Khazar court for approximately seven to ten months. The Khazar Khagan's letter to Justinian II informing him of a son named Tiberius suggests that Theodora did not revert to her former religion in the Khazar court. In fact, the fact that he gave his newborn son a Christian name is a clear indication that Tiberius was baptized in the Khazar palace. Indeed, upon returning to Constantinople from the Khazar palace, Theodora and her son Tiberius were declared co-emperors. Based on this information, it is understood that Christianity found contact in the Khazar palace for seven to ten months. However, it is known that the Khazar princess, whose baptismal name was Irene, arrived in Constantinople maintaining her former religious beliefs and was baptized there. No data has been found regarding her contact with the Khazar lands and the Khazar dynasty after arriving in Byzantium. Therefore, her case should be considered an individual conversion.

While the exact date of its establishment is unknown, it appears that an exarchate/bishopric existed on the Crimean peninsula before 535. This bishopric is thought to have been centered in Cherson. However, Cherson's distance from the imperial capital and its perceived status as a place of exile prevented the city from attaining thematic status until the proposal of Petronas, responsible for the construction of Sarkel Fortress in 841, and led to its autonomous administration during this period. Therefore, Byzantium was unable to establish absolute authority over the Cherson bishopric until that date.

However, it is understood that before the region attained thematic status, Byzantium attempted to subordinate the bishoprics in the region to its own authority, probably between 780 and 784. Indeed, the fact that the bishop of the Gothic region went to Constantinople around this time and, upon his return, instigated a rebellion, expelling the Byzantine garrison in Doros suggests this. It is noteworthy that the bishoprics in Crimea and Taman, as a result of this rebellion, suddenly disappeared. It is known that these developments led to the Khazar annexation of the Gothic region. It is understood that the subsequent Kabar rebellion, which broke out in the 820s and 830s, led to the likely prohibition of church organizations in Khazaria. This prohibition is also evident in the *Vita Constantini* from the Khagan's speech permitting voluntary baptism and from his letter to the emperor.

Following the elevation of the city of Cherson to the status of a theme in 841, the Bishopric of Cherson was also attached to the Patriarchate of Constantinople. It is understood that after this date, in order to strengthen the authority of the Cherson bishopric, the bishoprics in the Crimean peninsula and the Gothia region were attached to it. In 861, at the request of the Khagan, St. Constantine traveled to the Khazar lands and participated in a debate. The Khagan's decision to allow voluntary baptism as a result of the debate indicates that the prohibitions against church organization and Christianity in the Khazar lands were lifted. Indeed, due to Byzantium's unease with the rising Judaism in the Khazar lands, it sought to establish a new bishopric in the Khazar lands through the Bishopric of Cherson. As can be seen from letters written

by Patriarch Nicholas I of Constantinople to the military governor of Cherson and the Archbishop of Cherson in 919-920, the Bishop of Cherson actively engaged in missionary work among the Khazars in response to requests from the Khazar lands, and these activities were met with appreciation by Byzantium. It also appears that the Archbishop of Cherson was given the task of choosing an Archbishop to be appointed to the Khazar lands. It can be assumed that the initial episcopal activities, which began in the 920s, continued uninterrupted until Sylatoslav's attack in 964-965. This corresponds to a missionary period of approximately forty-four to forty-five years. According to Islamic geographers, the fact that Christianity was the second most widespread religion in the Caspian lands indicates that there was a period of intense activity for forty-four to forty-five years after the prohibition period mentioned by Artamanov. Furthermore, the baptism and adoption of the name of Georges Tzulas, the last Khazar remnant to remain in Crimea after Sylatoslav's attack, demonstrates the success of the Cherson-based bishopric in its missionary activities among the Khazars.

As can be understood, religious debates were still ongoing in the Khazar country in the 860s. The Khagan's sending an ambassador and requesting a representative from Byzantium for a debate was seen as an important opportunity for Byzantium. Indeed, as a result of iconoclastic policies, Byzantium faced a questioning of the leadership of Christianity, which it had politically dominated. The rise of the Roman-centered Church in the West, coupled with the Franks' eastward expansion and the commencement of missionary activities in the Balkans, were perceived as serious threats to Byzantium. Furthermore, given the prolonged and exhausting Arab wars that had eroded Byzantium, and the fear and devastation caused by the Varangian/Russian attack in 860, the empire's search for new allies became inevitable. Under the leadership of Patriarch Photius of Constantinople, a new mission policy was established that shaped this search for allies. Byzantium aimed to establish co-religionist allies through missionary activities concentrated in the Dnieper, Caspian, and Moravian regions. While St. Constantine was unable to Christianize the Khazar dynasty, the permissions he obtained paved the way for a revival of Christianity in the Khazar lands.